

A KISPRÓZA NAGYMESTERE

Tempevölgy könyvek 25.

Megjelent a Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadásában

Felelős kiadó: MOLNÁR JUDIT alapítványi elnök

Sorozatszerkesztő: TÓBIÁS KRISZTIÁN

Kézirat-előkészítés és szöveggondozás: BURZA PATRÍCIA KÁRMEN

Nyomdai előkészítés: SELERIS PROJECT Bt., Balatonfüred

Nyomda: OOK Press Kft., Veszprém

ISBN 978-963-9990-57-9

ISSN 2061-8603

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A KISPRÓZA NAGYMESTERE

Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról

Szerkesztette:
Hansági Ágnes és Hermann Zoltán

Tempevölgy könyvek 25.
2018

Tarjányi Eszter emlékének

TARTALOM

Előszó	9
--------------	---

Műfajkonceptiók

Hansági Ágnes – Műfajttörténet, poétika és narráció	17
Szajbély Mihály – Bohóc a falon	49
Hajdu Péter – Románcos történelem némi extrákkal	82
Fried István – Jókai Mór novellatípusaihoz	92
Vaderna Gábor – Erdély – identitás – Jókai	114
Török Lajos – A miniszter félrelép	142

Műfajtipusok

Eisemann György – Harcoló figurák – figuráló harcosok	161
Szilágyi Márton – Egy megkomponált novelláskötet a háborúról és az oroszokról – s még sok minden másról	171
Hermann Zoltán – Jókai karácsonyi novellái	184
Tarjányi Eszter – A kópé-novella mint a populáris kultúra alapköve	193
Kovács Gábor – Rom és szó	206
Surányi Beáta – Madarak és textuális metamorfózisok	225
Rózsafalvi Zsuzsanna – Novella a fókuszmondatról és Tarkanoff Annáról ...	240
Kiss A. Kriszta – <i>Milyenek a nők?</i>	249
Steinmacher Kornélia Nóra – A halál és a lányka	262
Névmutató	278

Vaderna Gábor

ERDÉLY – IDENTITÁS – JÓKAI

A kétszarvú ember

A Jókai-írógép

Ebben a tanulmányban Jókai Mórnak *A kétszarvú ember* című szövegéről lesz szó.¹ Az efféle felvezető mondatok általában egy műfajmegjelölést is szoktak tartalmazni, s hogy ez most elmaradt, nem egészen a véletlen műve. *A kétszarvú ember* műfajúsága ugyanis nem világos a *Jókai-irodalomban*, s három meglehetősen eltérő lehetőséggel is számot kell vetnünk.

(1) *A kétszarvú ember* odatapadt a két – ahogy a Jókai-irodalom nevezi – „török tárgyú” regényre, nyitva hagyván a kérdést, hogy voltaképpen egy regénytrilógiával állunk-e szemben. Az *Erdély aranykora* után és a *Török világ Magyarországon* körül született valahol.² A Pesti Napló 1852. szeptember 11-én kezdi reklámozni, hogy hamarosan folytatódni fog a nagy sikerű *Erdély aranykora*:

Lapunk műtárs érdekességének kiemelésére megemlítjük, hogy legjelesebb íróinktól hozand szépirodalmi dolgozatokat, s azokon kívül érdekes könyv- és színbírálatokat. – Figyelmeztetjük különösen a t. közönséget, hogy a műtárban október 1-vel *Jókai Mór*-nak egy új történeti regényét kezdjük meg, mely a közetszéssel fogadott Erdély aranykorának folytatását képzendi.³

-
- 1 Kritikai kiadása: JÓKAI MÓR, *A kétszarvú ember* (1852), s. a. r. TURÁK János, Bp., Akadémiai, 1973 (JMÖM, Kisregények 1.), [A Balaton völegényei, 67–166.]
 - 2 Kritikai kiadásai: JÓKAI MÓR, *Erdély aranykora* (1851), s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1962 (JMÖM, Regények 3.); JÓKAI MÓR, *Török világ Magyarországon* (1852–53), s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1963 (JMÖM, Regények 4.).
 - 3 Pesti Napló, 1852. szeptember 11., [1.]

A lap kiadója, Emich Gusztáv, aki valószínűleg nemcsak az *Erdély aranykorának* sikerére épített, de be kívánta temetni az időközben emigrált báró Jósika Miklós regényművészete utáni úrt,⁴ a hirdetést a következő hat számban is megismételte, majd október 2-a és november 7-e között 21 folytatásban meg is jelent itt *A kétszarvú ember* „történeti beszély” műfajmegjelöléssel.⁵ Ma már úgy sejtjük, hogy Jókai készülő szövegei – a *Török világ Magyarországon* és *A kétszarvú ember* – eredetileg még egyben állottak ekkor, s éppen az utóbbi közlésének pillanatában váltak szét. Jókai ugyanis a szöveget eredetileg megrendelő Emich Gusztávnak is eladja, illetve az újonnan jelentkező Müller Gyulának is. A trükkről feleségének, az éppen Miskolcon vendégszereplő⁶ Laborfalvi Rózának így számol be 1852. szeptember 30-án kelt levelében: „A regényemmel ért fátumokon megboszonkodva azt tettem, hogy elosztottam két felé az egészet, a miért 500 pengőt kellett volna kapnom; a nagyobbik felét eladtam Müller Gyulának 550 pengőért, a kisebbiket odaadtam Emichnek 300ért. – Ezzel ugyan furcsán jártam! Octóber végei rója le.”⁷ S valóban: az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi a Müller Gyulával kötött szeptember 29-i szerződést egy hosszú, az *Erdély aranykora* terjedelmét jócskán meghaladó kötetről, melynek első, hosszabb darabját – a *Török*

- 4 A Jósikával való kapcsolat kérdése kevésbé poétikai, mint inkább kánonkérdés. A magyar irodalomtörténet kedvelt elbeszélése köszön itt vissza a vezető íróról (mintha a kulturális tér gladiátorai nemcsak a népszerűtlenség oroszánjait, de egymást is legyőznék). Zsigmond Ferenc plasztikus megfogalmazásában: „Az uralomhoz vezető lépcsők között a *Csataképek* után az *Erdély aranykora* következik; ez utóbbi lépcső jobbadán a Jósika forgalomba hozta divat szerint épült s ez a körülmény ad neki önértékén kívül jelentékeny irodalomtörténeti érdeket is.” ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1924, 127. Vagy Lengyel Dénesnél ugyanez: „Jókai bátran felveszi a versenyt az akkor legnépszerűbb regényíróval. Nemcsak utolérhetetlen művészetével győz, hanem mondanivalójának időszerűségével is.” LENGYEL Dénes, *Jókai Mór*, Bp., Gondolat, 1968 (Nagy magyar írók), 35. Dézsi Lajos *A kétszarvú embert* is e trendhez köti: DÉZSI Lajos, *Magyar történeti tárgyú szépirodalom*, Bp., Magyar Történeti Társulat, 1927 (A magyar történettudomány kézikönyve I. 4/b.), 119.
- 5 JMÖM, Kisregények 1, 140–142.
- 6 Laborfalvi Róza október 1-én írt férjének, hogy hétfőn nem, csak kedden, azaz október 5-én tud hazaindulni. LABORFALVI Róza *Jókai Mórnak*, *Miskolc, 1852. október 1.* = „...örültek házába akartatok záratni”: *Jókai Mór kiadatlan levelei és Feszty Árpádné Jókai Róza visszaemlékezései*, s. a. r. F. ALMÁSI Éva, Bp., Enciklopédia, 2001, 25.
- 7 JÓKAI Mór *Laborfalvi Rózának*, *Pest, 1852. szeptember 30.* = JMÖM, Kisregények 1, 148. Turák János jegyzetében azt írja, hogy Oltványi Ambrustól másolatban kapta meg a levelet, mely nem szerepel a kritikai kiadásban, s azóta sem jelent meg.

világ Magyarországon valamely részletét – rögtön át is adta, amiért az első 200 forintos részletet október 1-én fel is vette.⁸ Ez azt jelenti tehát, hogy a *Török világ Magyarországon* és *A kétszarvú ember* szövege nagyjából már egyben volt, hiszen az előbbinek első harmadát egy-két nappal az utóbbi első részének folyóiratbeli közlése előtt adta le. A két szöveg innentől külön életet kezdett, s majd csak a Jókai ötvenéves írói jubileumára kiadott úgynevezett Nemzeti kiadás harmadik kétkötetes darabjában találkoztak újra 1894-ben: itt *A kétszarvú ember* a *Török világ Magyarországon* függeléke lett (az előlap nem is jelezte, hogy a kötetben lesz ez a szöveg is).⁹ Jókai a regényközléskor csak egy-két lábjegyzetet toldott a *Török világ Magyarországon* szövegéhez, előszót nem írt, hanem meghagyta az 1852. november 12-re datáltat, melyet nyilván a regény második harmadával együtt adott le Müllernek november 15-én.¹⁰ Mindenesetre e kései újratálalkozást megerősíti az *Egy magyar nábob* kísérszövegének egy rövid megjegyzése is.¹¹

(2) Mi történt 1852 és 1894 között e két szöveggel? Emich nem sokat teketóriázott. Minden bizonnyal tudomására jutott, hogy Jókai Müllerral is üzletel, így az általa vásárolt Jókai-szövegeket gyorsan piacra is dobta. Így jelent meg *A kétszarvú ember* még 1852-ben a „Jókai Mór újabb novellái” sorozat harmadik, önálló köteteként „Historiai beszély” műfajmegjelöléssel. E gesztussal a szöveget Emich mintegy kiragadta az Erdély-regények kontextusából, s a szerző kisebb szövegeihez csatolta. Ugyanakkor, azt sem árt hangsúlyozni, hogy némi különállással itt is rendelkezett a szöveg: az első két kötet hosszabb-rövidebb „novellái” (*A varchoniták, Shirin, Fortunatus Imre, A kalóz király*) közösen a *Hangok vihar után*

8 A szerződés megtalálható: OSZK Kt, Quart. Hung. 2546. Kiadása: JMÖM, Regények 3, 415–417.

9 JÓKAI MÓR, *A kétszarvú ember* = JÓKAI MÓR, *Török világ Magyarországon: Történeti regény, II. rész*, Bp., Révai, 1894 (JMÖM, NK 3.), 125–249. Ennek a kiadásnak a variánsai jelentek meg: 1905; 1908; 1912.

10 JMÖM, Regények 3, 5–7.

11 „Az Erdély aranykora, Török világ Magyarországon, Kétszarvú ember megírásánál egyedüli kútforrásom volt Cserei Mihály naplója.” JÓKAI MÓR, *Egy magyar nábob* (1853–54), I–II, s. a. r. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1962 (JMÖM, Regények 5–6.), II, 259. Jókainak a Nemzeti kiadáshoz fűzött kései paratextusainak hasznáról és káráról lásd SZILASI László, *Jókai Jókait olvas: Szerzői szándék és olvasói akarat a Jókai-regényeket kísérő Jókai-szövegekben* = Uő, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., Szeged, Osiris–Pompeji, 2000 (deKON-KÖNYVEK 18.), 134–190.

címmel rendelkeztek, s ehhez a készen kapott kompozícióhoz lett hozzátoldva *A kétszarvú ember*.¹² Ennek a megoldásnak is volt utóélete később. Zsigmond Ferenc például egyértelműen a novellák sorában látja a szöveg helyét, de érdekes módon nem az eredeti kompozícióba helyezi azt vissza, hanem egy tematikai csoportba: a szentimentális novellákon belül a történeti témákkal foglalkozók (*Perózes, Shirin, Rozgonyi Cecília, Koronát szerelemért, A nagyenyedi két fűzfa, A háromszéki lányok*) közé.¹³

(3) A szöveg vándorlása azonban még itt sem ért véget. Jókai át- vagy inkább visszapártolván Heckenast Gusztávhoz 1858-ban újra értékesítette azt. Mivel önálló közlésre túl rövid lett volna, ezúttal nem egy másik regény függelékeként vagy hosszabb elbeszélő szövegek („novellák”) tartalmi gazdagításaként közölte, hanem egy másik rövid elbeszélő szöveghez, *Az Aegyptusi rózsához* csatolta.¹⁴ *Az Aegyptusi rózsza* eredetileg 1847-ben az *Életképek*ben jelent meg, majd a *Vadon virágai* kötet része lett, amely Heckenastnál jött ki 1848-ban.¹⁵ Ami érdekes, hogy Heckenast 1852-ben, változatlan formában újranyomta a *Vadon virágait*, melynek szerzői jogai nyilván nála voltak.¹⁶ (Innen érhető, hogy Emich kiadása miatt is hangsúlyozta, hogy az ő kiadásában Jókai *újabb* novellái találhatók.) Heckenast, Emich és Müller 1852-ben, szövegünk születésekor versengtek Jókaiért, aki – nem meglepő – megpróbálta a maximumot kihozni a helyzetből. Mindenesetre 1858-tól *A kétszarvú ember* *Az Aegyptusi rózsza* párja is lett, s ebben a párosításban

12 A kötetek: *Hangok vihar után*, JÓKAI Mór *újabb novellái*, I. kötet: *A varchoniták; Shirin*, Pest, Emich és Eisenfels, 1852; *Hangok vihar után*, JÓKAI Mór *újabb novellái*, II. kötet: *Fortunatus Imre; A kalóz király*, Pest, Emich és Eisenfels, 1852; *A kétszarvú ember: Historiai beszély*. JÓKAI Mór *újabb novellái*, III. kötet, Pest, Emich és Eisenfels, 1852. (A továbbiakban: HV 1–3.)

13 ZSIGMOND, *i. m.*, 112. Lásd még ZSIGMOND Ferenc, *Jókai uralomrajutása regényirodalmunkban*, ItK, 1921/1, 1–83. Itt: 28.

14 JÓKAI Mór *munkái*, XI, *Népszerű kiadás: A kétszarvú ember; Az Aegyptusi rózsza, Első rész. Második kiadás*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1858.

15 Kritikai kiadás: JÓKAI Mór, *Elbeszélések* (1842–1848), s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1971 (JMÖM, *Elbeszélések* 1.), 290–321. Eredeti megjelenése: JÓKAI Mór, *Az Aegyptusi rózsza, Életképek*, 1847. július 4., 3–11; 1847. július 11., 35–43; 1847. július 18., 68–73. Első kötetmegjelenése: JÓKAI Mór, *Az Aegyptusi rózsza* = Uő, *Vadon virágai: Novellák, II*, Pest, Heckenast, 1848, 157–212.

16 JÓKAI Mór, *Az Aegyptusi rózsza* = Uő, *Vadon virágai: Novellák, II*, Pest, Heckenast, 1852², 157–212.

még részese lett a Franklin Társulat és a Révai testvérek századvégi versengésének is: a Franklin 1882-ben adta ki a Heckenast-kiadás nyomán a szövegpart (ezt 1891-ben újranyomták), majd még Jókai életében, de már a Révaiék által kihozott nemzeti kiadás után, 1901-ben újra.¹⁷ Most hadd ne kövessem tovább e történetet, mely számos párhuzamos kiadás után végül az 1925-ös, a két kiadói mogul által közösen vitt centenáriumi sorozatban ért nyugvópontra, ahol végül *A kétszarvú ember a Török világ Magyarországon* párjaként nyerte el helyét.¹⁸

Zákány Tóth Péter egy egészen kiváló (és méltatlanul keveset hivatkozott) tanulmányban mutatott rá arra, hogy Jókai esetében meglehetősen félrevezető a szerzői intencióból kiindulni, hiszen szövegeinek alakulása már születésüktől fogva kitett annak a médiatechnológiai környezetnek, amelyben megjelentek. Hogy az első publikálás médiafelülete mily meghatározó ezen szövegek poétikai megformáltságára nézvést, az utóbbi időben – egymástól némileg függetlenül – többen is figyelmeztettek,¹⁹ ám hogy ezek a szövegek miként formálódtak s alakultak át az újabb és újabb publikációk során, szintén figyelemre méltó kérdés. Hiszen az első publikálást még Jókai életében több követte, a szöveg olykor kiadót váltott, menet közben módosult, megjelent a nemzeti kiadásban (ahol Jókai nem egy esetben jóváhagyott olyan változásokat, melyek aligha származtak tőle magától, inkább szedők, kiadók és korrektorok műve), s még ezen is túl lehetne tekinteni.²⁰

17 JÓKAI Mór *munkái, 11–12. Népszerű kiadás: A kétszarvú ember: Az egyiptusi rózsza*, Bp., Franklin, 1882; JÓKAI Mór *munkái, 11–12. Népszerű kiadás, A kétszarvú ember: Az egyiptusi rózsza*, Bp., Franklin, 1891; JÓKAI Mór, *A kétszarvú ember; Az egyiptusi rózsza*, Bp., Franklin, 1901⁶. Utóbbinak címlapkiadása jelent még meg: 1905; 1907; 1910; 1912.

18 JÓKAI Mór, *A kétszarvú ember = Uő, Török világ Magyarországon, II*, Bp., Franklin–Révai, 1925 (Jókai Mór művei, Centenáriumi kiadás 3.), 99–199. Utóbb ez a kiadás még megjelent: 1925; 1928.

19 Lásd SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, *Klasszikus magyar irodalom = Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai, 2010 (Akadémiai kézikönyvek), 312–637. Itt: 562; SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór (1825–1904)*, Pozsony, Kalligram, 2010 (Magyarok emlékezete); HANSÁGI Ágnes, *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Bp., Ráció, 2014 (Ráció – tudomány 19.). A kutatási iránnyal kapcsolatban nemrégiben Hites Sándor megfontolandó megszorításokat javasolt: HITES Sándor, *Jókai & Jókai*, It, 2014/4, 528–545. Itt: 533–535.

20 ZÁKÁNY TÓTH Péter, „A Jókai-írógép” = *Nemzeti művelődés – egységesülő világ*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. VINCZE Ferenc, ZÁKÁNY TÓTH Péter, Bp., Napút, 2010

Egyetlen példa álljon itt előzetesen a már emlegetett szövegek köréből. Vajon a *Török világ Magyarországon* zárata azért olyan terjengős, mert megfáradt a szerző, s nem bírta a saját maga diktálta döbbenetes tempót (naponként csaknem 9000 betűt kellett papírra vetnie, s akkor még nem számoltuk az írásbeliség egyéb formáit az újságírástól a drámairáson át a magánjellegű iratokig),²¹ vagy inkább arról van szó, hogy a Müller által előírt terjedelmet fel kellett tölteni valamivel, s ezek a szövegek a szószaporítás technikai megoldásaként érthetők? Mindenesetre a következmények messzire vezetnek. Hogy a szakirodalomban visszatérő állítás lett az, hogy e regényében Jókai Teleki Mihálynak szánta a főszerepet (csak éppen nem sikerült a középpontba állítania), annak is köszönhető, hogy a regény több apró fejezetben zárja le hőseinek életútját, s utolsónak a legnagyobb taktikust, a „magyar Richelieu”-t²² hagyja, hogy az ő pusztulása zárja le Erdély önálló történelmét. A regény forrásait bemutató Rajka László egyértelműen azt tartja a regény sarokpontjának, hogy Jókai Telekinek szánta a főszerepet, de korlátlan fantázia szárnyalása miatt kisiklott eredeti terve:

A Törökvilág legnagyobb hibája azonban az, hogy *egy cím alatt két regényt tartalmaz*; az egyik az erdélyi előzményekkel együtt a havasalföldi fejedelemsé története, a másik a Béli Pálé. Ezt a két cselekvényt semmi szorosabb kapocs nem fűzi össze, mert hiszen Feriz bég alakját, vagy Teleki Mihály szerepeltetését nem nevezhetjük szerves kapocsnak. Jókai két történeti forrást használt és ez kiáltoán meglátszik a regényen. A két eseményt tizenkét év távolsága választja és Jókai ezt az űrt nem tudta betemetni. Ebből következik az a hátrány is, hogy a *Törökvilágnak nincsen elfogadható főalakja*.²³

(Kútfő bibliotéka 6.), 478–538. Különösen: 478–485.

- 21 SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*, I, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1939, 182. Jókai termelési kapacitásának érdekes dokumentuma: JÓKAI Mór, *Megjelent műveim jegyzéke*, OSZK Kt, Oct. Hung. 698. Lásd még ZÁKÁNY TÓTH, *i. m.*, 486–502.
- 22 „Ha Teleki Mihály egy nagy ország kormányán ült volna, neve tán Richelieu-é mellett állana, s azon ország büszke volna amaz évekre, melyekben általa vezérelteték; így átka maradt neki, hogy Erdély kicsiny volt az ő szellemének, de még Erdélynek is az, hogy ő volt kelleténél nagyobb.” JMÖM, *Regények* 4, 287.
- 23 RAJKA László, *Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye*, Erdélyi Múzeum, 1931/1–3, 14–34. Itt: 33.

Nagy Miklós még ennél is tovább megy, amikor azt állítja, hogy a dilógiaként értelmezett két regény (az *Erdély aranykora* és a *Török világ Magyarországon*) voltaképpen főhőse Teleki Mihály volt, csak éppen az első részben még Jókai sikeresen tartotta egyben a cselekményt, amely aztán a másodikban már teljesen széthullott.²⁴ Ezzel az iránnyal szemben Szinnyei Ferenc például nem is emel ki főszereplőt, hanem az egymás nyomában kibontakozó jelenetek „színes, hangulatos leírásait”, „humorát”, „kitűnő korrajzi vonásait”, azaz sokszínűségét méltatja, s olvasata nem annyira a cselekményt, mint inkább a poétikai megformáltság csiszoltságát és szellemességét helyezi a középpontba. Szinnyei még azt is kijelenti, hogy ez „a regény minden hibája ellenére nagyobbszabású és gazdagabb mű az Erdély aranykoránál.”²⁵ Legutóbb pedig Szajbély Mihály közelítette meg úgy a szöveget, mint amely éppen a szereplők multiplikálásával kísérli meg elbizonytalanítani önnön mesei hangját, amennyiben imígyen már nem megállapítható, hogy melyik történelmi ágens tekinthető jó vagy rossz szereplőnek.²⁶ Megkockáztatható hát, hogy a regény értelmezésének története szorosan összekapcsolódik azzal a dilemmával, hogy miként is ítéljük meg a szöveg keletkezésének körülményeit (szerzői intenció, médiafelületek stb.). Az egyik megközelítés ugyanis egy egységes cselekményű regényt „vár el” Jókaitól (s ezért aztán csalódik is, hogy ennek a szerző nem tudott megfelelni), a másik pedig – fél szemmel figyelvén a szöveg médiaarcheológiai körülményeire – éppen a divergáló, szertefutó cselekményvezetést méltányolja.

Az, hogy a regények (az *Erdély aranykora* és a *Török világ Magyarországon*) szorosan összetartoznak, szinte magától értetődően adódik – közösek forrásaik, azonosak szereplőik, összefügg cselekményük, s maga a szerző is állította: ezek egy nagy koncepció közös részei (most azt hagyjuk is, hogy *A kétszarvú ember* idekapcsolható-e vagy sem). Erről beszélt már a *Török világ Magyarországon* előszavában is:

Olvasóközönségem iránti kötelességet reményelek teljesíteni, amidőn jelen művemben ugyanazon időszak képeit adom vissza, melyből „Erdély aranykorá”-t vettem. E két regény között nem kívánok művészi összefüggést kerestetni, – ha volna, az

24 NAGY Miklós, *Jókai: A regényíró útja 1868-ig*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 99–100.

25 SZINNYEI, *i. m.*, 303.

26 SZAJBÉLY, *i. m.*, 134–137.

mindkettőnek *hibája* lenne; csupán a kor vezéreszméi közösek, melyek mindkettőn keresztfölfolynak, s miknek jellemzése volt fő törekvésem.²⁷

Majd nem sokkal később a *Halil Patrona* (utóbb *A fehér rózsza* címet vette fel a szöveg) első megjelenésének egyik paratextusa is ezt erősítette: „Jelen regényciklus első része, melynek címe »H a l i l P a t r o n a «, ezennel be van fejezve. Második része »A j a n i c s á r o k v é g n a p j a i «, olyszerű összeköttetésben van az előbbivel, mint az »E r d é l y a r a n y k o r a « a »T ö r ö k v i l á g g a l «. Mindkettőn egy historiai eszme vonul végig; hanem azért mindkettő b e f e j e z e t t e g é s z .”²⁸ De nem is kellett az ilyen szétszórt paratextusokat összerakosgatni: maga a második regény is tartalmaz utalást a korábbira, méghozzá olyanformán, mintha a pretextus ugyanolyan történeti dokumentum volna, mint a regény egyéb forrásai.²⁹ Csakhogy ezzel a szoros összetartozással komoly gondok vannak. Nagy Miklós könyve oldalakon át sorolja az elemeket, melyek a két regény közötti folytonosság megszakadására mutatnak, melyek *ad absurdum* ellentmondanak egymásnak. Például:

Feriz esetében a saját maga adta időrendet sem tiszteli: a török fiú tizenöt éves korában már hadvezető hős, aki az amazonok egész légióját bolondította magába. A legmeghökkenőbb azonban az, hogy a két regény egymásutánját is megbontja. A köztudatban úgy él, s nagyrészt Jókai is úgy tünteti fel, hogy a *Török világ az Erdély aranykorá-*nak folytatása. Ugyanakkor azonban a *Török világ* számottevő része (a menyegző, a szentgotthárdi csata, Mária hercegnő elfogatása és megszabadítása stb.) a korábbi regény cselekményével egyidőben, sőt annak végkifejletét megelőzve történik, de közöttük a legkirívóbb ellentmondások jönnek létre. Így Azraële a *török világ* nyomán röviddel a szentgotthárdi események után (tehát 1664-ben) öngyilkosságot követ el, holott az *Erdély aranykora* szerint tíz évvel később, Bánfi kivégeztetésekor (1674) a legjobb egészségnek örvend.³⁰

27 JMÖM, Regények 4, 5.

28 JÓKAI Mór, [szerkesztői megjegyzés], Délibáb, 1853. december 25., 822.

29 Például JMÖM, Regények 4, 88.

30 NAGY, *i. m.*, 91–92.

Török Lajos az *Erdély aranykorán* belül figyelmeztet diszkontinuus részletekre, s ezeket a történelmi regény sajátos metareflexiójaként értelmezi.³¹ Tulajdonképpen olvasói döntés kérdése, hogy felfüggesztjük-e a regényekhez kapcsolódó paratextusok által keltett elvárásainkat, hibaként vagy éppen poétikai innovációjuként értjük a narratívák töréspontjait. Amikor Rajka László vagy Nagy Miklós úgy érvelt, hogy a *Török világ Magyarországon*-nal bajok vannak,³² akkor egyszerűen komolyan vették a szerzői intenciót, míg Szinnyei vagy Szajbély a második regényt nem egyszerű folytatásként, hanem inkább újraírásként olvasták, s ilyenformán a belső ellentmondások egy más típusú regénypoétikához is illeszkedhettek.³³

Az egymásra folyamatosan reflektáló szövegek bizonytalan, állandóan újraalakuló viszonyai mintegy filológiaiag is termelik az efféle poétikai elmozdulásokat. A szövegeknek ily módon nem csak az első megjelenése tanulságos ebből a szempontból. „Nem ritka eset” – írja Zákány Tóth éppen *A kétszarvú ember* esetére utalván –, „hogy ugyanazon mű hol önálló szöveggént, hol kisebb szövegek csoportjának egy részeként, azaz novellaként, hol pedig egy regénytrilógia egyik darabjaként válik az olvasó számára hozzáférhetővé, alkalmazkodva az őt hordozó média kulturális fogyasztásának aktuális szokásaihoz.”³⁴ Épp az ehhez hasonló példákon látszik igazán, tehetjük hozzá, hogy milyen kényszerhelyzetben találták magukat a kritikai kiadás szerkesztői, amikor a Jókai-szövegeket valamely egységes rendbe kellett rendezniük: a novella és a beszély rokonsága mellett még lehetne érveket felhozni, ám vizsgált szövegünk olykor-olykor regényként tűnik fel. (Ennek a dilemmának a megoldása az a fura gesztus lett, hogy a kritikai

31 TÖRÖK Lajos, *A történelem (félre)olvasása: Jókai Mór: Erdély aranykora = Vándor szövevény: Az Alföld Stúdió antológiája*, szerk. SZIRÁK Péter, Debrecen, Csokonai, 2001 (Alföld könyvek 8.), 65–85. Itt: 72–78.

32 Gál János még tovább megy – egyszerűen pongyolaságot lát e regényekben: „Mivel tovább roppant gyorsan dolgozott és a revideálásra, csiszolgatásra nem volt kedve, némi *pongyolaság* csúszott be a stílusába.” GÁL János, *Jókai élete és írói jelleme*, előszó RÁKOSI Jenő, Berlin, Ludwig Vogenreiter, 1925, 196.

33 Nagy Miklós mellel maga is felveti ezt a lehetőséget, s voltaképpen Jókai alkati gyávaságának tudja be, hogy a szerző elindul ugyan egy úton, de nem képes végigmenni rajta: „A *Török világ*-ban feltáruló hanyatlást Jókai nem kapcsolja oly erősen Teleki személyéhez, mivel úgy érzi, hogy maga a kancellár is ki volt szolgáltatva hatalmasabb erőknél. A nagyhatalmi politika megjelenítésére azonban Jókai már nem vállalkozik, mert e száraz Haupt- und Staatsaktion nem illik érzelmesebb, csillogóbb motívumokat kedvelő képzeletéhez.” NAGY, *i. m.*, 100.

34 ZÁKÁNY TÓTH, *i. m.*, 480.

kiadásban egy „kisregények” sorozat is indult, mely – ha jól értem – a „még nem regény, már nem novella” nem éppen poétikai, mint inkább mennyiségi szempontját érvényesítette.)³⁵

Könnyen belátható, hogy egy szövegnek különböző publikálási formái eltérő kontextusokat mozgósítottak: *A kétszarvú ember* a regények között egy trilógia harmadik darabja lehetett, ahol egy bomlott korszak mozdítja ki az értékeket helyükből, s ezzel párhuzamosan az emberi szerepek egyértelműen értékelhető mivoltát is kétségessé teszi (erről még lesz szó); *A Hangok vihar után* novellái mellett egy újabb színfolt a gazdag tematikai palettán (egy ősmagyar történet *A varchoniták*ban, egy perzsa vándortörténet a *Shirin*ben, egy történeti legenda *Fortunatus Imréről* és egy pitaval újraírása – *A kalóz király* – mellett *A kétszarvú ember* a hűség és hűtlenség példázata), ahol a különböző szövegek összekötő eleme az identitás és idegenség találkozásának problémája (*A varchoniták* hősnője Dalma férfiként él és harcol, a *Shirin* szobrása művészete révén építi fel magának szerelmét, a *Fortunatus Imre* ismert vándortörténetében a kulturális idegenség és a gazdasági ráció problémáit a szerelem közbeavatkozása, *A kalóz király* becstelen rablójának felfelé ívelő karriertörténetét a családi kötelékek vonzása írják felül, míg *A kétszarvú ember*ben egy szó szerint és egy metaforikusan felszarvazott férfi identitásának bizonytalan kontúrjai sejlenek fel); *Az Aegyptusi rózsa* mellé helyezve pedig *A kétszarvú ember*ből inkább a csodás-misztikus rész emeltetik ki (utóbbiban az emberi mivoltától megfosztott, elállatiasított férfi kalandjai révén, előbbiben pedig a Szfinx misztikus varázserejének leleplezése – kiderül, hogy az „Aegyptusi rózsa” titokzatos jóslatait technikai bűvésztükkök révén susogja el – és pusztító erejének – hiszen az asszír hadakat mégiscsak elpusztítja a megijósolt sivatagi vihar – együttes fenntartása által).

Csattog a Zákány Tóth Péter által emlegetett *Jókai-írógép*. Ugyanazon szöveg azáltal válik újra és újra eladhatóvá, hogy újabb és újabb kontextusokban képes megmutatkozni. Ilyenformán megkockáztatható az az állítás, hogy e szövegek újrapublikálása nem egyszerűen kanonikus rangjukat affirmálta, hanem a korábban megszerzett piaci és kanonikus pozíciót a folyamatosan megújuló jelenléttel újra is lehetett érteni. Azaz: egy szövegnek (ha egyáltalán beszélhetünk egy szövegről) nem csupán első megjelenése (periodika és kötet), esetleg egy kiemelt szerzői kiadása (Nemzeti kiadás), nemcsak a szerző életében született és halála

35 Ennek az eljárásnak kritikája: *Uo.*, 481–483.

utáni, rekonstruálható recepciótörténete jelölheti ki értelmezése határait, hanem lehetőségünk van olyan mélyfúrásokat végezni, melyek inkább a különböző szövegek összjátékára figyelnek.

Képzelt Erdély

A következőkben a fentebb vázolt értelmezési lehetőségek közül *A kétszarvú embert* az Erdély-regények kontextusába helyezem. Azzal a kérdéssel most már nem foglalkozom, hogy ez a szöveg része-e egy intencionált Erdély-trilógiának vagy inkább egy dilógia mellékterméke, hogy novella vagy inkább regény-e – a fentebbi okfejtésből következik e kérdések filológiai eldönthetlensége és termékeny bizonytalansága.

Jókai Mór életében először 1853-ban járt Erdélyben (ebből születtek aztán az *Erdélyi képek* novellái).³⁶ Ez az életrajzi adat nem volna különösebben figyelemre méltó, ha e látogatást megelőzően nem írta volna meg erdélyi témáról két regényét, több novelláját és *A kétszarvú embert*. E szövegek vizsgálatakor nem tűnt túlságosan hatékonynak a Jókai-irodalom azon bevett eljárása, mely Jókai közvetlen élményvilágával kapcsolta össze írásainak tartalmi kidolgozottságát, amit többnyire Jókainak önmagáról alkotott megnyilatkozásai alapoztak meg. *Az Erdély aranykora* és a *Török világ Magyarországon* (és *A kétszarvú ember*) nem véletlenül lettek inkább „török tárgyú” regények, mint „erdélyi” regények, holott mind a kettő (három) az Erdélyi Fejedelemség végnapjaiban, I. Apafi Mihály fejedelemsége idején játszódott. Nemcsak a későbbi „török” regények (*A janicsárok végnapjai*, *A fehér rózsa*)³⁷ indokolták e megközelítést, hanem az is, hogy a Jókai által imaginált Erdély olykor köszönőviszonyban sem volt azzal az Erdéllyel, amelyet a korabeli erdélyiek éppen ekkor építettek fel magukról.

Mint az ismeretes, Jókai történeti forrásokból dolgozott, ám a munka során számos olyan hibát vétett, mely feltűnhetett bárkinek, aki csak egy kicsit is ismerte

36 JÓKAI MÓR, *Erdélyi képek: Novellák*, Pest, Emich Gusztáv, 1854. Az erdélyi látogatásról lásd GYALUI Farkas, *Jókai Kolozsvárt = Jókai Erdélyben: A legnagyobb magyar regényíró születésének századik forduló évében*, összeáll. TABÉRY Géza, INCZE Ernő, h. n. [Nagyvárad], Sonnenfeld Adolf Részvénytársaság Grafikai Műintézete, 1925, 39–78; VITA Zsigmond, *Jókai Erdélyben*, Bukarest, Kriterion, 1975, 28–83.

37 Kritikai kiadásuk: JÓKAI MÓR, *A fehér rózsa* (1854); *A janicsárok végnapjai* (1854), s. a. r. GERGELY Gergely, Bp., Akadémiai, 1962 (JMÖM, Regények 7.).

az erdélyi viszonyokat. Ami *Az Aegyptusi rózsa* kapcsán nem okozott különösebb feszültséget (Jókai elbeszélője nemcsak új múmiákat fedezett fel, de összekeverte az egyiptomi hitvilágot a brahmanizmussal),³⁸ az erdélyi tematikánál érzékeny pontokra tapintott. Nem véletlen, hogy az *Erdély aranykora* első méltatója, bár meglehetősen meleg szavakkal és hosszan ecseteli a regény erényeit, kénytelen szóvá tenni néhány apróságot. A Magyar Hirlapban olvasható cikket feltehetően az a Kővári László jegyzi, aki éppen ekkoriban készítette *Erdély régiségei* című régészeti szakmunkáját (bár ez néhány hónappal Jókai regénye után jelent meg),³⁹ s akit Jókai valószínűleg meg is kért, hogy működjön közre regényének kidolgozásában (bár azt nem tudjuk, hogy történt-e segítségnyújtás, s ha igen, milyen).⁴⁰ Ez az amúgy baráti kritika nem meglepő módon a történelmi regények különböző fikciós szinteken álló narratív elemeinek ütközésével foglalkozik, amikor megállapítja: „Meg kell adnunk, mikép Jókai mind a mellett, hogy a történelemhez hű maradt, oly jellemeket állított fel, melyek bármely regénynek diszére válnak.”⁴¹ Hűség és regényesség méltatása után azonban egy hosszabb felsorolás következik, melyet a recenzens így vezet fel:

Hanem nem lehet elhallgatnunk azon megjegyzést, hogy Erdély festése nem mindig sikerült. Igen ohajtható lett volna, mikép a költő, mielőtt megírja, regényének szinterét beutazta volna. Külföldi költők ezt meg szokták tenni. Hugo Victor Tell Vilmost csak drámában akará felléptetni, mégis megjárta Schweizot: mennyivel

38 Lásd Oltványi Ambrus megjegyzését: „Mindamellettt úgy tűnik, hogy Jókainak az ókori Egyiptomra vonatkozó tájékozottsága – még a korabeli közműveltség szintjéhez viszonyítva is – meglehetősen felszínes és pontatlan volt. Az pl., amit a novellában az egyiptomiak vallásáról olvashatunk, jelentős hányadában ellentétes a hiteles – és akkoriban is általánosan ismert – történelmi tényekkel.” JMÖM, Elbeszélések 1, 686.

39 KŐVÁRI László, *Erdély régiségei*, Pest, Tilsch János, 1852. Lásd még KŐVÁRI László, *Erdélyföldre ritkaságai*, Kolozsvárott, Tilsch János, 1853.

40 „Kegyed ajánlatát az iránt: hogyha Erdélyből [elírás „Erdélyről” helyett? – VG] irok, önnek utasításait használjam, a legnagyobb köszönettel fogadom s legközelebb igen hosszadalmas kérdezősködéssel leendek önnek terhére egy munkában levő regényem ügyében, melynek főszemélyei Apafy Mihály, Bánfi Dénes, Teleky Mihály, Beldi Pál stb.” JÓKAI Mór *Kőváry Lászlónak, Pest, 1851. július 16.* = JÓKAI Mór *levelezése (1833–1859)*, s. a. r. KULCSÁR Adorján, Bp., Akadémiai, 1971 (JMÖM, Levelezés 1.), 95. lev., 102–103. Itt: 103.

41 K...x, *Könyvismertetés. „Erdély aranykora”. Regény. írta Jókai Mór*, Magyar Hirlap, 1852. január 1., 2995–2996; 1852. január 3., 3007. Itt: 3007.

szükségesebb egy regényírónak ismerni regénye hazáját, kinek egész vidékeket, városokat s különböző népeket kell festeni. Ezt képzeletből tenni nem lehet.⁴²

A jellem esetében a regényírónak van némi szabadsága, a tárgyi ismeretek hiánya azonban már súlyosabb gondnak tűnik: Jókai gyönyörűen rajzolta meg a gyalui havasokat, de nem ártana majd közelíteni a valósághoz; az oláh lányok lábára *kis* piros csizmákat adott, holott közismerten ők a *nagy* csizmákat tartják szépnek; a székely nála borissza, holott éppenséggel alig ismeri a bort; a szászok nem szász népviseletben jelennek meg az országgyűlésen, hanem magyar ruhában; nem kell ott átúszni a Körösön, ahol az még csak patakocsksa; sőt Jókai az unitáriusok vallását sem ismeri pontosan stb.⁴³

Az erdélyi ismeretek hiánya a történeti források hiányának gyakori felelősejével folytatódott a recepcióban. Az *Erdély aranykoránál* maradvá élénk vita bontakozott ki arról, hogy Jókai milyen forrásokat dolgozhatott fel: Gálos Rezső meggyőzően bizonyította a 20. század elején, hogy Jókai Cserei Mihály krónikáját követte, melyet éppen ekkoriban rendezett sajtó alá Kazinczy Gábor, s melyet ilyenformán Jókai még csak kéziratban ismerhetett.⁴⁴ Utóbb emellé kerültek az ekkor még Bethlen Miklósnak tulajdonított francia nyelvű emlékiratok (az 1731-ben publikált francia hamisítvány – mint azóta már tudjuk – Dominique Révérend, francia diplomata munkája volt).⁴⁵ Mindez valóban nagyon soványnak

42 *Uo.*

43 *Uo.*

44 Miklósvárszéki Nagyajtai CSEREI Mihály *históriája. 1661–1711*, eredeti kéziratok és kiadások után szerk. KAZINCZY Gábor, Pest, Emich és Eisenfels Könyvnyomdája, 1852 (Újabb Nemzeti Könyvtár. Első folyam.). Újabb, korszerű kiadása: CSEREI Mihály, *Erdély históriája*, s. a. r. BÁNKÚTI Imre, Bp., Európa, 1983. Lásd erről és Jókai viszonyáról: GÁLOS Rezső, *Jókai és Cserei*, Erdélyi Múzeum, 1912/3, 239–243; GÁLOS Rezső, *Bánfi Dénes csókja*, Uránia, 1912/3, 108–116.

45 *Memoires historique de Comte BETLEM-Niklos* [Dominique RÉVÉREND], *contenant L'Histoire des derniers Troubles de Transilvanie. I. Partie*, Chez Jean Swart, sur le Kneuterdyk, A Amsterdam, 1736; *Memoires historique de Comte BETLEM-Niklos* [Dominique RÉVÉREND], *contenant L'Histoire des derniers Troubles de Transilvanie. II. Partie*, Chez Jean Swart, sur le Kneuterdyk, A Amsterdam, 1736. (A két kötet megtalálható: OSZK Régi Nyomtatványok Tára, App. H2441/1. péld.) Modern kiadása magyar fordítással: Dominique RÉVÉREND, *Bethlen Miklós emlékiratai*, utószó, jegyz. KÖPECZI Béla, szöveggond. STEINERT Ágota, ford. TOLDY István, Bp., Helikon, 1984. Az adatra rábukkant: CZUNYA Miklós, *Jókai töröktárgyú*

tűnik.⁴⁶ Még akkor is, ha idevesszük a *Török világ Magyarországonban és A kétszarvú emberben* hivatkozott Bethlen János *Historia Rerum Transylvanicarum*át, melyet bizonyíthatóan Horányi Elek kétkötetes, kommentált kiadásában ismert,⁴⁷ vagy Pray György egyháztörténeti forráskiadványát (*Specimen Hierarchiae*, 1776, 1779), melyből a kétszarvú ember történetét kölcsönözte.⁴⁸ Sovány ez az eredmény, mivel a források feltárása, a valós és fiktív elemek különválogatása, mely már Kővári idézett kritikájában megjelent,⁴⁹ voltaképpen elfedi, hogy Jókai a csodás történetek egy részét (ha nem éppen mindet) szintén történeti munkákból bányászta elő. Itt és most ezt az analízist nem fogjuk elvégezni, de érdemes volna összevetni egyszer e szövegeket (regényeket és novellákat) Edward Gibbon *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* című magisztrális történeti munkájával,⁵⁰

regényeinek forrásairól, Bp., k. n., 1934, 11. Ő aztán olykor túlzásokba is esett, amikor azt gondolta, hogy Jókai olvasta Bethlen emlékiratait is (*uo.*, 9.). Bár akár lehetett volna ilyesmire esély, hiszen az 1858–1860-as első nyomtatott kiadás előtt viszonylag széles körben forogtak az emlékiratok kéziratban (lásd TÓTH Zsombor, *Bethlen Miklós élettörténetének használata a kézíratos kultúrában, 1710-1858/60: Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól*, ItK, 2016/3, 279–298.), Jókai regényeiben nincs nyoma ismeretüknek.

- 46 Lásd még JÁNOSY István, *Az Erdély aranykora forrásainak problémáihoz*, It, 1956/3, 336–345; JMÖM, Regények 3, 307–339.
- 47 *Historia rerum Transilvanicarum ab a. MDCLXII. ad a. MDCLXXIII.*, producta, et concinnata auctore Ioanne BETHLENIO [...] hanc [...] recognovit [...] auxit Alexius HORÁNYI [...], typis Iosephi Nobilis de Kurzbeck [...], Viennae, 1782. Modern kiadása: BETHLEN János, *Erdély története 1629–1673*, ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, utószó, jegyz. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1993. Erről lásd RAJKA, *i. m.*; JMÖM, Regények 4, 414–447.
- 48 *Specimen hierarchiae Hungariae, complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae [...]*, A Georgio PRAY [...]. Pars II. [...], Sumptibus Joanni Michaeli Landerer [...], Posonii et Cassoviae, 1779. A vonatkozó anekdota: 272–273. Lásd DÉZSI Lajos, *Paskó Kristóf és a „Kétszarvú ember”: Egy erdélyi török követ a tizenhetedik században = Emlékkönyv Dr. Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján*, Bp., Rákosi Jenő Budapesti Hirlap Ujságvállalata R.-t. nyomdája, 1925, 395–401; JMÖM, Kisregények 1, 146–171. Czunya Miklós még a regényben szereplő Kállay családot is megkísérléi azonosítani, nyomokat is talál (sajnos nem adja meg, hogy hol), de tovább nem jut. CZUNYA, *i. m.*, 18.
- 49 Rajka László például a történeti tévedések egész tárházát vonultatja fel imént idézett tanulmányában: RAJKA, *i. m.*, 27–32.
- 50 Magam e kiadást forgattam: Edward GIBBON, *The Decline and Fall of the Roman Empire [1776–1788]*, szerk. Dero A. SAUNDERS, előszó Charles Alexander ROBINSON, JR., Penguin Books, h. n., 1985. Részleges magyar fordítása csak az 1860-as években jelent meg: GIBBON Edvárd,

melyet Jókai ekkor szívesen forgatott, s melynek számos motívumát dolgozta bele a legkülönbözőbb műfajú szövegeibe. Jókai természetesen kompilált: különböző történetelemeket helyezett egymás mellé, teret és időt szabadon hágtá át, s esze ágában sem volt történeti forrásaival fárászni az olvasóját (adott munkát a kései sajtó alá rendezőknek). A *varchoniták* című ösmagyar tematikájú novellájához például hat különböző helyről szedett össze történetelemeket, miközben a fő sztorit is Gibbontól kölcsönözte.⁵¹

A Jókai-féle forráskezelés – akárcsak korábban a szövegek közötti kapcsolatok esetében – ellentétes véleményekhez vezetett el a recepcióban. Az *Erdély aranykora* kapcsán jegyzi meg Móricz Zsigmond egy cikkében: „Mikor történelmi regényhez nyúltam, elővettem az Erdély aranykorát, de harminc–negyven oldal után letettem. Nem tudom olvasni. Nem elég, hogy teljesen légből kapott, hogy történelmi gyökerei csak olyanok, mint a pipafüst vékony csíkja, amely odafent bodrokká s felhőkké terebélyesedik, de azért csak dohányfüst marad s nem valóságos felhődés.”⁵² Móricz a regény széttartó cselekményét összekötötte a történelmi hitel hiányával: e kettő együtt tette olvashatatlanná számára a regényt. Mások pedig épp ugyanezen poétikai széttartással, melyet a fantázia látványos megmutatkozásának véltek, tartották védhetőnek a regényeket. Voinovich Géza néhány évvel Móricz után írja szintén az *Erdély aranykoráról*: „A képzelet pótolt nála mindent, egészen rábízta magát. Maga mondja, hogy első erdélyi török regényét előbb írta, mintsem Erdélyben járt. [...] Pedig az író forgatta az erdélyi krónikákat, de beírta vele, ha anekdotaszerű eseteket gyűjtött ott, ahonnan Kemény Zsigmond megrázó tragédiákat olvasott ki.”⁵³ Rajka László a *Török világ*

A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története, ford. HEGYESSY Kálmán, Pest, Ráth Mór, 1868.

- 51 Ennek az adatai a kritikai kiadás Zákány Tóth Pétertől és tölem készítendő kötetében (*Elbeszélések* 4.) lesznek hozzáférhetőek.
- 52 MÓRICZ Zsigmond, *Jókai: Jegyzetek a belső fejlődés történetéhez*, Nyugat, 1922/24, 1425–1435. Talán valami hasonlóra utalt Mikszáth is, amikor arról beszélt, hogy felnőttként a *Török világ Magyarországon* már nem igazán „fascinálta”. MIKSZÁTH Kálmán, *Legkedvesebb könyveim = Ő, Emlékezések és tanulmányok*, vál. RUBINYI Mózes, Bp., Szépirodalmi, 1957 (Mikszáth Kálmán válogatott művei), 424–425. Itt: 425.
- 53 VOINOVICH Géza, *Jókai*, Budapesti Szemle, 1925/580, 422–436. Itt: 425. S szinte ugyanekkor írta Zsigmond Ferenc a következőket: „Az anachronizmus nem az adatokban van, inkább a felfogásban, a cselekvény egész hangulatában, de ez az egyes korszakokkal keveset törődő

Magyarországon kapcsán úgy próbálja meg egyeztetni a hiteltelenség problémáját a fantázia kiterjedésének előnyével, hogy azt állítja, hogy Jókai akkor tudott nagyot alkotni, amikor éppenséggel kevés történeti forrása volt: „Jókai leghatalmasabb teljesítménye azonban a *török-cselekvény*. Itt-ott, pusztán nevekben elszórt, teljesen jelentéktelen adalékoktól eltekintve (mint pl. Kucsuk basa, Hasszán basa stb.), a regény teljes töröksége Jókai fantáziájának gyümölcse.”⁵⁴ E véleményekkel szemben ismét Szinnyei Ferenc fogalmazott meg megfontolandó alternatív javaslatot: ő úgy vélte, hogy Jókai nagyon is hűséges történeti forrásaihoz.⁵⁵ Természetesen abban a kérdésben, hogy egy regényírónak milyen mértékig érdemes hűségesnek lenni adott történeti elbeszélésekhez, nem fogunk ítéletet hirdetni. A befogadástörténetben megmutatkozó töréspontok önmagukban érdekesek: Jókai különböző források felhasználásával hozta létre Erdélyét, s a továbbiakban amellet fogok érvelni, hogy amiként Jókai szövegeinek egymáshoz való viszonyát folyamatosan bonyolította, ezzel párhuzamosan a forrásszövegekhez való viszonyt – hűség és hűtlenség kérdését – játékosan variálta.⁵⁶

Erdély-változatok

T. Szabó Levente *Erdélyiség-képzetek* című nagyszerű tanulmányában azt javasolta, hogy a terről való gondolkodást ne kizárólag a nemzeti nagyelbeszélések kicsinyítő tükreiként értelmezzük. Sonkoly Gábornak az erdélyi urbanizációt vizsgáló kötete⁵⁷ nyomán arra figyelmeztetett, hogy lokális és nemzeti tér viszonya nem feltétlenül

mesei hangulat sokszor meglepő sikerrel aknázza ki a szív-világ általános emberi vonásait.”
ZSIGMOND, *Jókai*, 128.

54 RAJKA, *i. m.*, 32.

55 SZINNYEI, *i. m.*, 293–295.

56 Történelem és történelmi regény közel sem egyszerű viszonyáról lásd HITES Sándor, *Politika, poétika, tudományosság: a történelmi regény mibenlétéről* = Uő, *A múltnak kútja: Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, Bp., József Attila Kör, Ulpius-ház, 2004 (JAK füzetek 133.), 7–24; GYÁNI Gábor, *A történelmi regény „igazsága”: Tény és fikció kapcsolata = Mesterkönyvek faggatása: Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről*, szerk. BEDNANICS Gábor, KUSPER Judit, Bp., Ráció, 2015 (Ráció – tudomány 20.), 15–44.

57 SONKOLY Gábor, *Erdély városai a XVIII–XIX. században*, Bp., L'Harmattan, Atelier, 2001. (Atelier füzetek 2.)

hierarchikus, ehelyett különböző identitásformák ütközési helyeiként jelennek meg földrajzi terek, s ilyenformán a tér által konstruált identitások a modernizáció társadalomtörténeti folyamatait is jellemezhetik. Egyfelől a modern nemzeteszmé kialakulása együtt járt erőteljes urbanizációs folyamatokkal, illetve kulturális és közigazgatási centralizációval. Az olyan példátlan mértékű centralizációnak, mint ami Magyarországon végbement Budapest fővárossá emelkedésével a 19. században, szinte szükségszerű ellenhatása volt a vidéki identitásformák újrafogalmazása. A T. Szabótól leírt Erdély-reprezentációk felfoghatóak ilyesfajta visszahatásként is. Másfelől a nemzeteszme a lokális identitásformák fölé helyező narratívák erősen homogenizált társadalomképet rajzoltak fel, miközben e lokális identitásformák vizsgálata rámutathat arra is, hogy miképpen próbálják meg a régiók és települések meghatározni magukat, ehhez milyen identifikációs stratégiákat követnek. A probléma iránti nagyfokú érdeklődést mutatja Lisznyai Kálmán, Mikszáth Kálmán vagy akár Tömörkény István irodalmi tevékenysége – s persze a most felhozott hevenyészett példák arra is utalnak, hogy irodalmi művek segítségével mily hatékonyan lehet lokális identitásokat megképezni.⁵⁸

Erdély esete azért lehet rendkívül tanulságos, mert épp ebben az időben alakul az Erdélyiség-reprezentációknak az a sokarcúsága és indulnak egymás mellett és ellenében azon versengő narratívái, melyekről – elsősorban Orbán Balázs és Mikó Imre vállalkozásait elemezvén – T. Szabó Levente is beszámol. Nem véletlen, hogy sorra jelennek meg az Erdély történetével foglalkozó történelmi regények (Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, P. Szathmáry Károly, Kuthy Lajos stb.), és az Erdély történetével foglalkozó történeti források és egyéb szakmunkák (ezekből már említettünk párat). Olyan változásban lévő diskurzus alakul ki Erdély körül, ahol párhuzamosan több leírás is verseng egymással. Jókai Erdély-regényei – és mellettük *A kétszarvú ember* –, véleményem szerint, azáltal foglalnak el különös helyet e diskurzusban, mert nem mondanak le Erdély történetének hagyományos, – ahogy nevezni szokás – „aulikus” értékeléseiről sem. Jellemző, hogy Jókai mily merészséggel dolgoz fel regényeiben 18. századi történeti munkákat (részint mert nincsenek újabbak, részint azok történeti anekdotakincsét aranybányaként megmunkálva), s ily módon az sem meglepő, hogy nem alkalmazkodik minden

58 T. SZABÓ Levente, *Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén* = Uő, *A tér képei: tér, irodalom, társadalom: Tanulmányok*, Kolozsvár, Komp-Press, Korunk, 2008 (Ariadné könyvek), 13–99.

tekintetben az Erdély-képzetek újabb trendjeihez (s megjegyzem, hogy ez későbbi regényeire is igaz lesz – gondolhatunk itt akár a *Fráter Györgyre* vagy a *Szegény gazdagokra*). Sőt mi több, éppen azért nyúl Erdély történelméhez, mert egy olyan problémát lehet Erdély végnapjaival reprezentálni, mely Jókait az 1850-es évek elején rendkívüli módon izgatta, s melynek nyilvánvalóan lehettek áthallásai a szabadságharc bukása utáni politikai állapotra is.⁵⁹ Az Erdélyhez való viszony ugyanis a magyar politikatörténet neuralgikus pontja volt az ország három részre szakadása óta, s maradt még legalább az 1848-as unióig, ha nem tovább.

Szinte megengedhetetlen tömörséggel összefoglalva: az ország 16. századi három részre szakadásával egy érdekes történeti dialektika vette kezdetét – előbb a közös hazán belüli árulás (vallás és a korona elárulása) lett a Fejedelemség és a Magyar Királyság közötti viszony leírásának alapja (mind a két oldalról), hogy a 17. századtól kezdve egyre inkább megerősödjék a „két hazában élő nemzet” elképzelése (mely nyilván erősen épített Pannonia és Dacia tartományainak humanista megkülönböztetésére).⁶⁰ Mint Völgyesi Orsolya egy nemrégiben publikált tanulmánya alaposan körbejárta: a reformkor liberális ellenzéke az 1830-as években e „két haza” toposzt a „két testvér haza” toposzaként fogalmazta újra, s így közelítette egymáshoz tárgyait. Az Erdéllyel kapcsolatos politikai vitákat hatékonyan egészítette ki az Erdélyt érintő irodalmi reprezentáció, melyet Völgyesi Orsolya így foglalt össze:

59 *Az Erdély aranykora* és a szabadságharc bukásának összekapcsolása már Jókai életében része lett e regény befogadásának (lásd például: KÖRÖSI László, *Jókai Mór*, Bp., „Hazánk” Részvénytársasági Nyomdája, 1894 [Korrajzok 5–7.], 133; NÉVY László, *Jókai Mór*, Bp., Athenaeum, 1894, 29–30.), hamar előkerült az ilyenkor szokásos elbeszélés a cenzorok fífkás megtévesztéséről (NÓGRÁDI László, *Jókai Mór élete és költészete*, Pozsony, Bp., Stampfel Károly, é. n. [1902.], 33.), mely toposzok azóta is poraiból megéledő főnixként jelennek meg újra meg újra a recepcióban. Úgy vélem, Szajbély Mihály joggal figyelmeztetett, hogy Jókai erdélyi (nála: török tárgyú) regényei esetében „[sz]ó sincsen [...] arról, hogy Jókai ez idő tájt született munkái egyszerű politikai allegóriák lennének.” SZAJBÉLY, *i. m.*, 126.

60 A kérdés komplex leírását először Péter Katalin végezte el, aki a váltást a 17. század utolsó harmadára tette (PÉTER Katalin, *A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején = Uő, Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1995 [A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8.], 211–232. Itt: 228–232.). Az ő leírását Szabó András Péter gondolta tovább, aki a Bocskai-felkelésig követte vissza az „egy nemzet két hazában” koncepció nyomait (SZABÓ András Péter, *„De profundis”: Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában*, Századok, 2012/5, 1085–1160. Itt: 1158.).

Erdély tehát a nemzetiség és a nemzeti kultúra őrzőjeként, valamint az alkotmányosság védelmezőjeként jelent meg a reformkori közbeszédben, s éppen viharos történelme miatt volt alkalmas arra is, hogy felerősítve és példázatszerűen mutassa be a magyar politikai elit dilemmáit és a magyar történelem tragikus pillanatait. Ezért sem meglepő, hogy a történeti regény- és novellairódalom a 19. században gyakran dolgozott fel erdélyi témákat [...]. A két haza közötti egykori szembenállást az irodalomban az erdélyi történelem paradigmatiság voltának kiemelésével próbálták ellensúlyozni.⁶¹

Ez minden bizonnyal igaz a már említett szerzőkre, de Jókaira nem feltétlenül. Jókai példáján kiválóan látszik, hogy a különböző történeti narratívák – így a „két testvér haza” toposza előtti formációkra épülők is – mily sokáig tovább élhettek a történeti hagyományban. Kétségtelen, hogy számára nem volt fontos a két haza szembenállása: egy-egy szereplő morális megítélését sem születési helye, sem nemzetisége, sem vallása nem befolyásolja. Ilyenformán még a törökök, mint például Kucsuk basa és Feriz bég is lehetnek pozitív hősök, s értelemszerűen a magyarok között is vannak számító és alantas figurák. Ugyanakkor Jókai nem véletlenül választotta éppen Erdélyt elbeszélései színhelyéül: Erdély ugyanis – hogy a tárgyalt szövegekben oly gyakran elhangzó minősítést idézzem – „renegát” volt, azaz olyan hely, ahol már eredendően nehéznek bizonyult az egyének értékválasztása. Erdély megítélésének éppen e hagyományát söpörte el a reformkori liberális ellenzék unióra törekvése, olyannyira, hogy például az 1832/36-os országgyűlés vonatkozó vitáiban nyomai jószerivel csak a katolikus főpapság felsőházi álláspontjában voltak tetten érhetőek.⁶² Jókai azonban – húsz évvel később – elsősorban 18. századi történeti forrásokat forgatott, s talán nemcsak az ekkoriban megjelenő erdélyieket, hanem olyanokat is, ahol Erdély árulásának toposza hosszan és változatos formákban kísértett, s az ehhez kapcsolódó narratívákban külön figyelmet kapott Apafi fejedelemségének töröktől való függése, Thököly Imre, majd II. Rákóczi Ferenc török (renegát) kapcsolatai. Nem is kell

61 VÖLGYESI Orsolya, *Erdély kérdése és a hazai nyilvánosság az 1830-as években = Nemzet, faj, kultúra: A hosszú 19. században Magyarországon és Európában*, szerk. HÖRCHER Ferenc, LAJTAI Mátvás, MESTER Béla, Bp., MTA Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet, 2016 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 2.), 178–191. Itt: 187–188.

62 *Uo.*, 187.

feltétlenül a jezsuita történetírás nagyszabású munkáit sorolni Palma Ferenc Károlytól a Kazy testvéreken át Pray Györgyig, ahol Bocskai, Bethlen és sokszor Rákóczi is komoly kritikában részesült, hogy aztán a Diploma Leopoldinummal vagy szatmári békével egy olyan békés korszak és gyarapodás kezdődhessen, amely Mária Terézia uralkodásának aranykorához vezetett el.⁶³ Talán nem is kell Jókai közvetlen forrásait találgatni, az aulikus narratívák ugyanis közismertek voltak (Katona István monumentális történeti munkája például széles körben volt ismert és forgatott),⁶⁴ s az oktatás hosszú időre gondoskodott arról, hogy ezek az elbeszélések mindenkihez eljuthassanak. Egy távolinak tűnő, de tanulságos példát idézek – Berzsenyi Dániel 1803-ban még *A' Magyarokhoz* óda egy oly változatával jelentkezett Kazinczy Ferenc előtt, ahol a következő szakasz volt olvasható:

Nem vertt-le téged Zápolya öldöklő
Századja, 's Bethlen' verbe merült kora.,
Rákótzsi' vérengző haragján.
'S rettenetes tüze közt meg-álltál.

E sorokat ugyan Berzsenyi 1808-ig módosította a közismert változatra (csak Zápolya, azaz Szapolyai János maradt meg, Bethlen Gábor és II. Rákóczi Ferenc helyett pedig a sokkal általánosabb „szent rokonvérbe feresztő visszavonás” került), ám mégis tanulságos, hogy a magyar történelem démoni figurái az Erdélyi Fejedelemség alapítója, legnagyobb uralkodója és utolsó, rebelliót kezdeményező fejedelme lehettek. (Megjegyzem: a végleges változat azért nem törli az aulikus elbeszélésnek a lehetőségét, hanem csak az olvasóra bízta, hogy kiegészíti-e a Szapolyaival kezdődő

63 A jezsuita történetírásról lásd Szabados György kiváló írását: SZABADOS György, *Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811): A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről = Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések), 203–226. A Rákóczi-szabadságharc értékelésének összetettségéhez (a jezsuita történetírás és a katolikus fejedelem viszonyához) lásd TÓTH Gergely, *Felekezeti és történelmi emlékezet: A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban*, Történelmi Szemle, 52.1 (2010), 13–36.

64 Erről lásd SZABADOS György, *Katona István történetírói időszerűségéről*, ItK, 2008/5–6, 679–699.

sorozatot.)⁶⁵ Jókai – hasonlóképpen Berzsenyihez – csak megpendít olyan húrokat, melyek felidézhetik a pusztulás elbeszéléseit, s őt – a jezsuita történetíróktól eltérően – a felekezeti megosztottság ügye láthatólag nem különösebben érdekelte (más regényeiben, mint például *Az elátkozott család*ban, persze előkerülhetett, de itt nem), hanem Erdély összekapcsolódott a nemzeti történelem útjáról való letéréssel, a történelem e korának szereplői pedig mintegy szükségszerűen sodródnak a „renegátság” valamely formája felé: éppenséggel nem bírnak pozitív hősökké formálódni, emberi gyengeségeik és gyarlóságaik legyőzik őket. Hogy a történelmi helyzet (sőt, határhelyzet) miatt bomlanak meg stabilnak hitt identitások vagy pedig az instabil identitások vezetnek a történelmi határhelyzethez – Jókai nem mondja meg, inkább a lehetőségek florilegiumát mutatja be. Sokat mondó, hogy az *Erdély aranykorának* címe nem Apafi korszakát sejteti – e megnevezéssel nem e hanyatló korszakot szokás megnevezni, mint az közismert, s egy leendő aranykor ígéretét csak az a Bánfi Dénes fogalmazza meg hívei előtt, kit pár fejezettel később a nők iránti csillapíthatatlan vonzalma buktat meg.⁶⁶

A három Erdély-regény közös pontja, hogy mind a három II. Rákóczi György tragikus kimenetelű lengyelországi kalandja után indul, s mind a három a szentgotthárdi török csatavesztés körül forog, csak mindegyik más és más irányból közelít. Az 1657-es lengyelek elleni hadjárat mintegy árnyékként vetül a szövegek világára: alig említik, ám teljesen világos, hogy itt közvetlenül egy nagy korszak, a bukás után járunk. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korszakára már a kortársak egyfajta aranykorként tekintettek vissza,⁶⁷ s a források közül Jókai akár ismerhette is Szalárdi János *Siralmas krónikáját*, melyet Kemény Zsigmond ugyanabban a sorozatban rendezett sajtó alá, ahol a – Jókai által kéziratban megkaparintott – Cserei-krónika is megjelent.⁶⁸ A krími tatárok fogságába kerülő erdélyi seregek

65 A szöveg változataihoz és értelmezéséhez lásd VADERNA GÁBOR, *A bárdköltészet lehetőségei: Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei*, ItK, 2015/6, 721–768. Itt: 741–761.

66 Ez a címadás hasonló gesztus, mint amit Jókai első regényének címénél engedett meg magának Jókai: ott *Hétköznapi*knak keresztelt egy olyan regényt, melynek aligha volt olyan mozzanata, melyet hétköznapiak nevezhetnének.

67 SZABÓ, i. m., 1087; TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magáról és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2007 (Csokonai Könyvtár 40.), 133–135.

68 SZALÁRDI JÁNOS *Siralmas magyar krónikája kilencz könyvei*, kéziratok után szerk. BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND, Pest, Emich Gusztáv, 1853 (Ujabb Nemzeti Könyvtár. Második évfolyam). Modern

tagjai lassan hazatérhetnek: az *Erdély aranykora* elején Apafi Mihály innen érkezik, a kétszarvú embert, Boór Ádámot azonban már csak megcsonkítva, szarvakkal a fején találják meg gyermekei. „Erdély aranykora” tehát csak egy emlék, egy vágyott értékvilág, melynek elérésére a regényben ábrázolt történelmi szereplők már jószerevével képtelenek. Figyelemre méltó az is, hogy a *Török világ Magyarországon* címválasztása szintén elfedi egy valaha létezett aranykor végének lehetőségét. Merthogy a „török világ” nem mindennapjait éli (mint a cím ígéri), hanem éppen itt ér véget: ami az erdélyieknek a lengyelországi hadjárat volt, az a törököknek a szentgotthárdi csata. A nagy formátumú és erényes történelmi szereplők még jelen vannak, de a renegátság immár nemcsak a magyarokat sújtja, hanem őket is. A becsületes szereplők sorra bukhatnak el, a történelem pusztulásba visz, s a nagy formátumú karakterek sem élnek hiba nélkül (Kucsuk basa például nem azzal vét, hogy magyar nőt vesz feleségül, hanem azzal, hogy – muzulmán létére keresztény módra – egyetlen feleséget tart).

A világ instabilitása, és az általános értékvesztés miatt is van, hogy a közös szereplők folyamatosan újraíródnak – egy másik történetben másképp látszanak: az *Erdély aranykorának* és *A kétszarvú embernek* megingathatatlan Feriz bége *A török világ Magyarországon* lapjain beleőrül szerelme elvesztésébe, miközben az őerte megőrzülő nők amazonként veszítik életüket a szentgotthárdi csatában. A szerepeknek ez az oda-vissza játéka, bizonytalanságukat is jelzik: a jó szereplők sorra elbuknak, az *Erdély aranykora* jó szándékú, ám erélytelen Apafija, a *Török világ Magyarországonban* a politikára vak, jámbor természettudósként jelenik meg, majd *A kétszarvú emberben* immár idült alkoholista. Az *Erdély aranykora* és *A kétszarvú ember* államférfi Telekije, aki egy magyar Richelieu lehetett volna, a *Török világ Magyarországonban* kénytelen végignézni, ahogy az új világ az ő mellőzésével épül fel. Az *Erdély aranykora* egy kettős példázatot épít fel: két nagyformátumú történelmi szereplő halála keretezi. Ám míg Zrínyi Miklós vadkan okozta halála egy olyan példázatszerűség felé nyit utat, ahol a történelmi szükségszerűség még az egyéni zsenialitást is felülírja véletlenei folytán, a Bánfi Dénes halálához vezető eseménysor már inkább arról vall, hogy a megbomlott erkölcsű korban a legjobb szándékkal fellépő szereplők is hibáznak: Béli Pál végső soron egy kósza csók miatt veti a hóhér elé Erdély reménységét, s hogy

kiadása: SZALÁRDI János *síralmas magyar krónikája*, s. a. r. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Magyar Helikon, 1980.

Bánfi egyáltalán nagy ígérete volna az erdélyi politikának, azt is inkább csak az elbeszélő állítja, a cselekmény ezt nem igazolja vissza. Az *Erdély aranykora* szépséges kurtizánja, aki mindig kiszolgálja aktuális urát, s elárulja a következőért, *A török világ Magyarországon*ban életét adja Feriz bégért, az egyetlen férfit, akit nem sikerült elcsábítania. A példákat még lehetne sorolni.

A renegáttá válás problémája visszatérő eleme a 18–19. század kelettel foglalkozó irodalmi szövegeinek, s a legtöbbször az érzékiség végzetes vonzásának környezetében jelenik meg. Nem meglepő hát, hogy Jókainál is feltűnik e végzetes vonzalom problémája. Azraële az *Erdély aranykorában* halálos csábításának egyetlen férfi sem tud ellenállni. Férfiak rabolják el egymástól, mégis ő uralkodik a férfiakon. Balassa Imre elrabolta őt cselrel Korzár bégtől, majd kikoszorúzását után mindenét elvesztvén elaljasodott és töröknek állt be (ő szó szerint lett renegát, Zülfikár néven), de a nős Bánfi Dénes sem járt vele jobban. Ez az asszonyi hatalom – tágabban értve: a szerelem hatalma – betör ebbe a világba, s már-már asszonyokon áll vagy bukik az ország sorsa. A gyenge kezű fejedelmet, Apafit határozott felesége, Bornemissza Anna próbálja kormányozni, miként ugyanerre tesznek kísérletet a nagy politikai vetélytársak, Bánfi és Béli feleségei is – természetesen kevés, legfeljebb időleges sikerrel. Teleki Mihály politikai zsenialitása éppen abban áll, hogy felismeri: az anarchiába torkolló világban a nők iránti szenvedély kelt zavart, s a férfiak politikai potenciálja a nőkhöz való viszonyukon keresztül befolyásolható. A közéleti kötelességeket feleltető családi magánérdek és személyes vágyak irányítják a szereplők jó részét. Persze a szereplők befolyásolása korántsem egyszerű feladat. Csak egy példa: a Bánfit elfogni érkező katonáknak elsőre azért nem sikerül kézre keríteniük a nagyhatalmú urat, mivel azt a felesége ágyában keresik, s éppen ezáltal – voltaképpen családi boldogtalansága által – nyílik módja a feleségnek a közelgő veszélyre figyelmeztetnie a férfit, akit minden hibája ellenére még mindig szeret. Az efféle véletlenek azonban csak ideig-óráig állíthatják meg a sorsszerűen bekövetkező pusztulást.

A Török világ Magyarországon jóval radikálisabb. Az első Erdély-regényben a személyes érdek (leginkább a szerelem) mozdította ki a szereplők identitását, itt viszont a szereplők érzelmi élete mintegy magában hordozza a pusztulást is. Nincs jó szerelem (tisztas házasság) és rossz szerelem (bűnös vágyak), pontosabban ezek léteznek, ám így is, úgy is pusztulásba döntenek. A regény elején három kulcsszereplő, Thököly Imre, Ghyka herceg és Feriz bég párbajozik egymással. A furcsa hármaj párbaj végén Feriz így okítja az őt legyőző Thökölyt:

– Örülni fogok barátságodnak – szölt Feriz komolyan –, de ha azt kívánod, hogy ez tartós legyen, e szömat hallgasd meg: sohase közelíts oly leányhoz, akit nem szeretsz, hogy téged szeressen; és ha szereted, akkor ám szeresd, de boldoggá tedd.⁶⁹

Ez a tanítás több szempontból is érdekes: egyfelöl itt olyan világba léptünk, ahol egy keleti ember (egy török) ad szerelmi tanácsot egy kereszténynek, s az egész párbaj tanulsága is az, hogy a török inkább rendelkezik a társas élet etikájának keresztényi erényeivel, mint maguk a keresztények (a görög-keleti Ghyka és a protestáns Thököly); másfelöl ezt a tanítást nem igazán képesek tartani hőseink (még az sem, aki adta). Thököly már a következő mondatában megtagadja menyasszonyát (akit nyilván politikai érdekből vett volna feleségül), Ghyka képtelen feláldozni magát nejéért (pontosabban az utolsó utáni pillanatban képesnek mutatkozik erre, de ekkor már nincs szükség áldozatára), Feriz pedig – bár saját szerelméhez hűséges – maga sem tudja tartani a szabály első felét. Ghyka felesége, az üldözött Sturdza Mária védelmében itt is nők kísérlik meg manipulálni a férfiakat, ám végül csak úgy érnek el sikert, hogy Feriz kihasználja az öbelé halálosan szerelmes démoni nő, Azraéle gyengéd érzelmeit (s ezzel megmenti Ghyka ártatlan feleségét és megöli a bárkit ujjja köré csavaró *femme fatale*-t). Feriznek az sem okoz gondot, s némi közönnyel veszi tudomásul, hogy a belé szerelmes szüzekből alakult hadtest hősi halált hal a szentgotthárdi csatában. E regényben a züllés, az identitás kibillenése, a renegátság már nem annyira a szerelem *következménye*. Itt ugyanis már minden szereplő (még az erényesnek beállítottak is) eleve talajt vesztett ember, akik folyamatosan azzal kísérleteznek, hogy miként manipuláljanak érzelmileg másokat. Jellemző, hogy az egyetlen becsületes ember, Béldi Pál (aki, emlékszünk, az előző részben hóhérekre adta Bánfi Dénest egy csók miatt, tehát becsületessége csak e regény világán belül szilárd!) nem hajlandó fejedelmét elárulni, s saját életét akkor sem oltalmazza, amikor kiderül, hogy egész családját elpusztítja ezáltal. A becsületes török, Feriz úgy próbál segíteni, hogy vizsályt szít a törökök és magyarok között: igen ám, de egész kísérlete arra a feltételezésre épül, hogy a magyarok Béldi Pál módjára becsületesek, s ezért állít becstelen módon csapdát a számukra. (Arra persze nem számít, hogy a magyarok becstelen módon, bebörtönzött rablók becsapásával és halálba küldésével játsszák ki a tervet.) E regényben egy olyan apokaliptikus történelem bontakozik ki, ahol mindenkinek el kell pusztulnia – szinte függetlenül attól, hogy

69 JMÖM, Regények 4, 54.

milyen stratégiát választott, hogy tartotta-e magát önnön elvei követéséhez, vagy hogy mennyiben befolyásolták egyéni érdekei döntéseit.

A kétszarvú ember egy hasonlóan értékvesztett, pontosabban az értékek stabilizációját elvesztette világba kalauzol minket – bár ezt ismét másképp teszi. A becsületet cimszereplő, Boór Ádám szörnyű büntetésben részesül állhatatosságáért: mivel nem volt hajlandó hitét elhagyni, homlokán felhasították a bőrt, s egy eleven kecskebak fejéről leszakított szarvakat azon melegében odaillesztettek, mire azok odanőttek a férfi fejéhez, s egy tulok hátsó lábáról a bőrt lenyúzatván, azt a lábaira illesztették, s a tulok bőre szintén odanőtt. Az így létrehozott szörnyetegből ördögi mivolta miatt irtóznak az emberek – felekezettől függetlenül. Valójában Boór Ádám sorsa lesz a történet kulminációs pontja, melyhez képest az események bemérhetővé válnak. Boór maga ugyan ártatlan, de akaratán kívül odadobta felesége és gyermekei sorsát, ifjúkori barátjának, Pozsgai Ferencnek, kivel együtt nőtt fel, kit testvéreként szeretett. Gyermekei – bár szintén becsületes és tisztességes emberek – az apa megmentésére teszik fel az életüket, mondhatni kényszerpályára kerülnek. Ugyanakkor aggasztó, hogy a megmentőként érkező Katalin, Boór Ádám fogalmi szerint „renegát”: magyar nemes kisasszony létére törökhöz, Kucsuk basához ment feleségül (aki amúgy nem tart háremet, tehát nyilván nagyon szereti feleségét), s ilyenformán épp azt a bűnt követte el, aminek elkerüléséért a kétszarvú ember kifordított mártíromságot vett magára, s evilági ördöggé alakult. Katalin, aki a két magyar gyermek örökbe fogadásával igyekszik jóténni nemzetének és vallásának elárulását, s ami a női hűséget illeti, kifogástalan erényekkel rendelkezik. Az persze némiképp ironikus gesztusnak vehető, hogy férjének (Kucsuk basának) és fiának (Feriz bégnek) a fején egyre csak sorakoznak a vágások (ez párhuzam Boór Ádámmal), ám ők szarvakat mégsem kapnak. Mindenesetre Katalin éppen azért lehet sikeres a törökök uralta világban, amiért átlépte a születése által meghatározott korlátokat, s Boór Ádám azért sikertelen, mert ezt nem hajlandó megtenni. Amikor Katalin anyaként próbál megnyilvánulni a Boór-gyerekek mellett, akkor a török kultúra termékeivel kedveskedik (szőnyeget terít eléjük, cukros banánnal kínálja őket), s amikor a magyarok Jászvásárra indulnak, akkor ő már csak a település török nevét (Jassy) mondja. Voltaképpen a „jó renegát” lehetősége sejlik itt fel,⁷⁰ s a szöveg

70 Jókai Katalint már az *Erdély aranykorában* is felléptette – ugyanebben a szerepben: ellenpontozandó az erényeket eldobó renegátokat. „Azt gondolod, hogy egy magyar nő azért megy nőül törökhöz, hogy annak rabszolgája legyen? Oh, férjem engem nagyon szeret!” JMÖM, Regények 3, 62. Tehát a szerelem az ő esetében már ott felülírja a származást.

nagy kérdése az lesz, hogy lehetséges-e a kulturális interakciók során megőrizni valamiféle önazonosságot vagy pedig az idegenség eltörli ennek lehetőségét.

A szöveg második felének elbeszélése már egy metaforikus felszarvazás története: Paskó Kristóf ifjú felesége Pozsgai Ferencsel csalja urát,⁷¹ ilyenformán Pozsgai szó szerint és metaforikusan is felszarvaz egy-egy embert. A török asszony a szerelemért elárulja hazáját, de hűséges feleség – a magyar asszony a szerelemért elárulja férjét is, hazáját is. S hát persze a magánélet és a közérdek között lavírozó Paskó is elbukik: előbb a magánérdekét a közérdek fölé helyezi, amikor a sztambuli követségből hazafelé jövet beugrik feleségéhez (ez lesz aztán a veszte), majd felesége bűnösségének bizonyítása és halála után sem képes szerelméről lemondani. *A kétszarvú ember* zárata aztán magában rejti a feloldás lehetőségét is: az ördöggént földi életét élő Boór lemond bosszújáról és mindent megbocsát Pozsgáinak, a történet kétségkívül leggonoszabb szereplőjének, aki rögvest gutautést kap, és azonnal meghal. E zárlat kétféle értelmezés előtt nyit utat: egyfelől a megbocsátás keresztényi gyakorlata kiöli a gonoszságot, másfelől egy cseppet sem megnyugtató, hogy a gonosz nem képes jóvá alakulni – mintha csak egy irányba haladhatnának az események. Mindenesetre itt egy olyan metafizikus megoldás lehetősége sejlik fel, mely inkább Jókai novelláinak világába vezet át.⁷²

Az Erdély-regények között *A kétszarvú ember* az apokaliptikus világban a kiengesztelődés lehetőségét csillantja fel. Amikor Jókai a novellák közé helyezve jelenteti meg kötetben *A kétszarvú embert*, akkor az identitás elvesztésének egyéb variációival is kapcsolatba hozza. Legyen elegendő itt egyetlen példát felmutatni: *A varchonitákat*. E szöveg, mely nem sokkal rövidebb, mint *A kétszarvú ember*, a nemzeti identitásvesztést szintén a nemzet nagyjainak identitásvesztésével hozza összefüggésbe. Oldamúr, a varchoniták fejedelme, nehogy birodalma a kegyetlen török Disabul kezére jusson, leányát, Dalmát férfinak nevelte. (Összevetésképpen: Disabul a saját lányát is feláldozná az isteneknek.) Dalma el van határozva, hogy kitart felvett férfi identitása mellett, de ha egy világ kibillent sarkából, nincs már könnyű dolga. Hiába választja jelmondatul: „A hazáért

71 Ráadásul egy olasznak mutakozó magyar, Gondolfo segítségével.

72 A továbbiakban említendőkön túl felvethető a negyvenes évek Jókai-novellesztikájával való párhuzam is: SZILÁGYI Márton, *Jókai, a pályakezdő novellista = Űő, Hagyománytörések: Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*, Bp., Ráció, 2015, 191–200.

semmi áldozat sem nagy”,⁷³ ha nem tud ellenállni Elemér iránti vonzalmának (s Elemér sem tudja miért, de szerelmes a férfinak hitt Dalmába). A kibillentett rendet nem lehet helyreállítani: Dalma ráveszi Elemért, hogy szöktesse meg Disabul leányát, Halilát, majd az őt szerető nő mellett válik élőhalottá, aki végül mégis a boldogságtól hal meg, amikor megtudja, hogy Dalma nő. A feloldás itt sem marad el, s hasonlóképpen nyugtalanító: bár Dalma a döntő pillanatban, amikor saját nemiségével szembesítik, kardot ragad és férfiként vágja ketté az őt vádoló Kublájst, s ilyenformán a varchoniták népe nem marad vezér nélkül, az eredeti terv csak látszólag győz – Dalma világából kihál az érzés, s a halálba menekül maga is, a varchoniták pedig útra kelnek új hazát keresni. (A korábban keletkezett *Az Aegyptusi rózsza* figyelemre méltó párhuzamot kínál ehhez: miután Osiris papnője áttérítette – renegáttá tette – az asszír Asnaphart, voltaképpen az asszír népet pusztította el sikerével: Asnaphar utóbb ugyan áttérítette népét az egyiptomiak hitére, de ez a nép már nem volt ugyanaz többé, mint amelyik anyyi hódító háborút megnyert, s emiatt pusztulnia kellett.)⁷⁴

Végig lehetne követni e dilemmát Jókai többi novelláján a *Hangok vihar után* ciklusból. Shirin és szerelme, Ferhád nem lehetnek egymáséi, Fortunatus Imre elnyeri szerencsését (amit felvett neve is kifejez), de kiderül, saját hűgát vette feleségül, s bizony a kalózkodra egy pitavalban akkor sem vár fényes jövőendő, ha a becsület szikrája olykor meg-megvillan. E történetek különböző időben és térben mesélik el az emberi identitások kibillenését, önárulását, renegáttá válását. Jókai – olvasmányai alapján – ekkor ezt még hangsúlyosan kötötte hozzá Erdélyhez. Ez a térképzet, s az ebből származó következmények azonban nemsokára új szintet kapnak: Jókai az *Erdélyi képek*ben már egy másik Erdélyről beszélt, s ekkor már némi esély mutatkozott a felborult rend helyreállítására. (Gondoljunk csak *A nagyenyedi két fűzfá* zárójelenetére, ahol a négy fiatal annak rendje és módja szerint talál egymásra, s a földbe leszúrt fűzfadorong egy folytonos nemzeti történelem metonímiájaként nyújt árnyékot és alkalmat a mesélésre az elbeszélőnek.)⁷⁵

73 HV 1, 22.

74 „Asnaphar egy év múlva Babyloni trónján ült, királyi neve lón Assurhaddan, – a krónikák mondják, hogy idegen isteneket vitt be Babylonba, s ezért az assyri birodalomnak el kelle pusztulni.” JMÖM, Elbeszélések 1, 320.

75 JÓKAI MÓR, *A nagyenyedi két fűzfá* = Uő, *Elbeszélések (1853–1854)*, s. a. r. SZAKÁCS Béla, Bp., Akadémiai, 1989 (JMÖM, Elbeszélések 5.), 241–261. [*A Balaton völégényei*, 192–208.]

Lehetőségek

Jókai Mór az 1850-es években különböző formákban reflektált egy apokaliptikus történelem lehetőségére. Miközben narrátorai rendre fenntartották annak az igényét, hogy a világ mesei elemekből felépíthető, regényeiben Jókai olyan történeteket épített fel, ahol a szemünk láttára omlottak össze és buktak el nagy formátumú történelmi ágensek. Szajbély Mihály figyelmeztetett e regények kapcsán, hogy „ugyanazon emberen belül lehet egyszerre jelen a jó és a rossz.”⁷⁶ A kérdés inentől jószerivel az önismeretről (vagy annak hiányáról) szól. Az 1850-es évek elejének Erdély-regényei egy bomló történelmi korban látták azt a veszélyt, mely pusztulásra ítéli az egyént, a novellák ezt a lehetőséget szinte általános, mindenkire és minden korra érvényes alapelvként fogalmazták meg. *A kétszarvú ember* különböző olvasatai is éppen itt fordulnak meg: egy történelmi korszak temeti maga alá renegátjait, vagy inkább a misztikába távolított bomlás valamifajta figyelmeztetés a világ sérülékenységére. Nem mindegy, ugyebár.

76 SZAJBÉLY, *i. m.*, 131.

Kiss A. Kriszta

MILYENEK A NŐK?

Jókai nőábrázolásáról

Bori Imre *A magyar „fin de siècle” írója* című tanulmányában két tézist fogalmazott meg Jókai nőalakjaival kapcsolatban: (1) „[n]őeszménye koreszmény”,¹ amely összhangban állt a 19. századi magyar és európai nőideállal; (2) kizárólag a két végletet, az „angyalt” vagy „ördögöt” jelenítette meg a női karakterekben.² Az állításait alátámasztó példák elsősorban Jókai regényeiből származnak. Az a különös recepciótörténeti tény, mely szerint „[a] novellisztika szerepét Jókai pályáján viszonylag ritkán értelmezték”,³ Bori esetében is megfigyelhető; a női karakterekről értekezve ő is elhanyagolja Jókai kisebb elbeszéléseit. A novellák iránti érdeklődés csupán az utóbbi évtizedben élénkült meg, Szajbély Mihály és Szilágyi Márton Jókai pályakezdő novelláival foglalkozott tüzetesebben,⁴ Fried István pedig kései elbeszéléseivel.⁵ Erre a kritikai kiadás késlekedése is magyarázat lehet, hiszen az általam vizsgált *Milyenek a nők?* című, 1863–1864-es novellasorozat is csak 2014-ben jelent meg az elbeszélések újraindult folyamának második köteteként.⁶ Első olvasásra is szembeötlő, hogy ez a ciklus rácáfol Bori Imre mindkét tézisére: az elbeszélések nőalakjai nem a 19. század „koreszményének” megtestesítői, nem

1 BORI Imre, *A magyar „fin de siècle” írója: Jókai Mór = Varázslók és mákvirágok*, Újvidék, Forum, 1979, 21.

2 BORI, *i. m.*, 29.

3 SZILÁGYI Márton, *Jókai, a pályakezdő novellista = „... Író leszek, semmi más...”*. *Irodalmi élet, irodalmiság és öntüköröző eljárások a Jókai-szövegekben*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2015 (Tempevölgy Könyvek 19.), 32.

4 SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór (1825–1904)*, Pozsony, Kalligram, 2010, 59–74.

5 FRIED István, *Jókai Mórról másképpen*, Bp., Lucidus, 2015.

6 RÓZSAFALVI Zsuzsanna, *Jókai 1863–1864-es novelláiról és a sajtó alá rendezés tapasztalatairól = JÓKAI MÓR, Elbeszélések 1863–1864*, Bp., Ráció, 2014 (JMÖM, Elbeszélések 11.), 306–327.

is „angyalok” vagy „ördögök”; ennél sokkal árnyaltabban kidolgozott irodalmi alakok, összetett történeti és kulturális összefüggések leírására alkalmasak, valamint felkínálják a gender-szemponthú olvasat lehetőségét is.

A *Milyenek a nők?* című válogatásban tíz novella szerepel.⁷ Ezek eredetileg különböző periodikákban láttak napvilágot. Hetilapokban, mint a Vasárnapi Ujság (*Miranda, Egy lengyel történet és A kalifa papucs*), illetve az Üstökös (*Emina*). Három elbeszélés, a *Lucretia*, a *Fredegonda* és *A könnyező szultána* (ez utóbbinak volt az eredeti címe a későbbi kötet cím: *Milyenek a nők?*) az Arany János által szerkesztett Koszorúban jelent meg. Ennek a ténynek azért is lehet jelentősége, mert Arany a Szépirodalmi Figyelő után a Koszorúban „szélesebb olvasóközönseget kívánt megszólítani, s immár a divatlapok női olvasóközönsege felé próbált meg nyitni.”⁸ Jókai említett novellái pontosan illettek ehhez a szerkesztői koncepcióhoz. A *fehér lap* című rövid novella elsőként a Színházi Látcsőben kapott helyet, amely Szerdahelyi Kálmán rövid életű színházi tematikájú napilapja volt.⁹ *A rabnő* és *Az úrnő* jelent meg A Honban.¹⁰ E két utóbbi elbeszélést hol „novella”, hol „kisregény” műfajmegjelöléssel határozzák meg a különféle kiadások, viszont ha a tárcaközlés tényéből indulunk ki, és azt feltételezzük, hogy húsz epizódtól számíthatunk regénynek egy fikciós elbeszélést¹¹, akkor *Az úrnő* voltaképpen regény, míg az eredetileg regényként besorolt *A rabnő* novella.

A sokféle megjelenési felület azt előlegezi, hogy a tárgyalt novellaanyag rendkívül heterogén. A tíz novellát valóban csak a tematika köti össze, minden más szempontból – felépítésben, terjedelemben, műfaji sokszínűségükben, a cselekmények időbeli és térbeli elhelyezésében – nagyon különböznek egymástól. Három elbeszélés (*A könnyező szultána; Emina; A kalifa papucs*) esetében a

7 Átlátható felosztását lásd a tanulmány végén található táblázatban: címek, első közlés ideje, felülete, műfajmegjelölése, epizódszám, cselekmény helyszíne és ideje.

8 VADERNA Gábor, Gyulai Pál, *Arany János és a nők: A női írás a 19. század második felében Magyarországon*, It, 2015/2, 151.

9 A Színházi Látcsőben a Nemzeti Színházat érintő közleményeket, lelkes színészek kezdő írásait, napi és társasági híreket, időnként szakkikkeket, illetve *A fehér laphoz* hasonlóan rövid, szépirodalmi írásokat publikáltak.

10 *Az Üstökösnek és A Honnak* – mint ismeretes – maga Jókai volt a szerkesztője.

11 Vö. HANSÁGI Ágnes, *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Bp., Ráció, 2014, 21.

cselekmény helyszíne a mesés Kelet, amely a romantika korában az egzotikum megjelenítésének gyakori eszköze volt. Olvashatunk a szintén egzotikusnak ható és távoli Újvilágról is (a *Mirandában* és *A rabnőben* egyaránt), a többi elbeszélés azonban kivétel nélkül Európában játszódik: Angliában (mint *A rabnő* legnagyobb része), Olaszországban (*Lucretia*), Oroszországban (*Az úrnő*) és Franciaországban (*Egy lengyel történet*, *Fredegonda* és *A fehér lap*). A fabulák történeti ideje hasonlóan változatos: az író jelenkorától a 6. századig nyúlik vissza az elbeszélések történeti emlékezete. A *Milyenek a nők?* párciklusa *Milyenek a férfiak?* címmel 1865-ben jelent meg önálló kötetben,¹² de később a két novellaciklus többnyire egy kötetben szerepelt. Jókai „[a]z elbeszéléseket elsőként Heckenast Gusztávnál jelentette meg,¹³ a Jubileumi és Nemzeti Kiadásban azonban más kompozícióba rendezve láttak napvilágot a novellák. „Ez utóbbi kötet szerkesztését már nem is Jókai végezte, hanem a Révai szerkesztői, a szerző jóváhagyásával.¹⁴ Az általuk végrehajtott változtatás azonban mindössze annyi volt, hogy az első novella, *Az úrnő* kikerült az 1895-ös kiadásból – és ez talán éppen a terjedelme miatt történhetett, a századfordulón a szerkesztők kisregényként értelmezték. A *Milyenek a nők?* számos újrakiadást ért meg, szám szerint tizenegyet.

A kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Rózsafalvi Zsuzsanna szerint Jókai eredeti szándéka az volt, hogy egy *Dekameronéhoz* hasonló kerettörténetet alkosson.¹⁵ Szajbély Mihály azonban kimutatta, hogy a Jókai-féle *Dekameron*nál sem beszélhetünk kerettörténetről: csupán „sokrétű és változatos gyűjteményről,¹⁶ pedig a Boccacciótól kölcsönzött cím keretes szerkezetre engedne következtetni. Amíg Rózsafalvi úgy véli, Jókai nem „mondott le egy lazább kompozícióba rendezésről,¹⁷ én úgy gondolom, hogy még ilyen „lazább kompozícióról” sem beszélhetünk. Az összetartó erő csupán a tematikában fedezhető fel, abban azonban erőteljesen, és éppen emiatt működik egy ciklusként a minden más szempontból változatos elbeszélés-gyűjtemény. Keretes kompozícióként is csak akkor tekinthetnénk rá,

12 JÓKAI MÓR, *Milyenek a férfiak?* Heckenast, Pest, 1865.

13 RÓZSAFALVI, *i. m.*, 323.

14 *Uo.*, 325.

15 RÓZSAFALVI, *i. m.*, 322.

16 SZAJBÉLY, *i. m.*, 130.

17 RÓZSAFALVI, *i. m.*, 322.

ha *A könnyező szultána* szövegen belüli bevezetőjével¹⁸ megvalósult volna az egyébként valóban eltervezett és a *Koszorúban* be is jelentett¹⁹ keretes novella-ciklus. Azonban még így is felmerülhetne a kérdés, vajon miért nem ez a szöveg került a kötet élére? A verseny tárgya ugyanis, hogy a két elbeszélő (vagyis a nő és a férfi) nemük védelmében mesél el különböző történeteket.

Amennyiben úgy állna össze a novelláskötet, hogy *A könnyező szultána* állna az elején (és még inkább helytálló lenne ez a kérdés, ha a *Milyenek a nők?* novellacímként is megmaradt volna), illetve ha minden novella bevezetőjében találnánk utalást arra, hogy az adott történetet a két versengő fél közül melyik, „a galambepéjű hölgy” vagy a „gonosz nyelvű férfi” narrátor beszéli el – akkor joggal állíthatnánk, hogy ez a nő-férfi vetélkedés tartja össze a kötetet. Így azonban *A könnyező szultána* csupán egy elbeszélés a többi közül, amelyben a „gonosz nyelvű férfi” történetmondásának apropóját a kötet címével megegyező tárgyú verseny szolgáltatja. Nem gondolom tehát, hogy véletlen lenne a cikluscím megjelenése a szövegben, azt azonban nem tartom valószínűnek, hogy Jókai ezzel a fiktív történetmondó-versennyel szerette volna egybekapcsolni a novellákat, hiszen akkor kitüntetettebb helyet kapott volna az elbeszélés a kötetben. Ami mégis létrehozza a koherenciát, az a címben feltett kérdés: *Milyenek a nők?* Ez a cím egyfajta elváráshorizontot hoz létre azzal, hogy egy látszólag megválaszolatlan kérdést tesz fel. A kötet minden egyes elbeszélése különböző módon, de felel erre a kérdésre, a könyv végére érve pedig egyértelműen megkapjuk a választ, hogy milyenek az ábrázolt női karakterek.

Amint arra Fried István felhívta a figyelmet, Jókai első alkalommal a *Szomorú napok* (1856) című regényében élt azzal az eszközzel, hogy egy nő nemet vált, vagyis lemond céljai érdekében egy darabig nemi identitásáról:

Kamienszka férfiruhában kénytelen ágálni, másnak adja ki magát, mint aki, elleplezi magát (elsősorban ruhájával, külsejével), megtéveszt és félrevezet, hogy célhoz

18 „Megbocsát a tisztelt olvasó, hogy mindjárt bocsánatkérésen kezdem. Ezúttal nem a magam tinóján szántok (az Írás szavaiként), hanem egyszerűen előadom egy sajátos verseny történetét, mely egy gonosz nyelvű férfi és egy galambepéjű hölgy között lefolyt. A verseny tárgya az volt, hogy »milyenek a nők?«” JÓKAI MÓR, *A könnyező szultána = Elbeszélések 1863–1864*, 29.

19 Uo., 64.

érjen. Át kell vennie mások nyelvét, hogy szólhasson, bele kell illeszkednie mások gondolkodásába, hogy tervét végrehajthassa.²⁰

A *Politikai divatok* című regényben, amely időben jóval közelebb áll a novelláskötethez, Hargitay Judit öltözik férfiruhába, és vágatja le haját férje megmentésének érdekében. Amikor a nő elhagyja a nőies viselkedést, „egyfajta potenciális férfivé válik,”²¹ ez a viselkedés Luce Irigaray szerint mimikriként írható le. A női nem számára az érthetőségre való törekvés történelmileg kijelölt útja a mimikri²² – vagyis a férfiként való megszólalás. Az általam vizsgált elbeszélések között több olyan található, amelyben a mimikri fontos cselekményt alakító tényezővé lép elő.

A novelláskötet első darabjában, *Az úrnőben* négy olyan női karakter szerepel, akik férfiként viselkednek és beszélnek annak érdekében, hogy a férfiak világában is meghallják és megértsék őket, hogy politikai pozíciókat szerezzenek, illetve tartsanak meg. A novellában elsőként feltűnő és ekként jellemezhető alak Erzsébet cárnő, aki a férfiak uralta, patriarchális Oroszországban úgy tölt be vezető szerepet, hogy senki nem kérdőjelezi meg a hatalmát. Akár ő is lehetne a történet főhőse, rá is vonatkozhatna a cím deixise. Eleget tesz mindazoknak a kritériumoknak, amelyeknek a Jókai-főhősnőknek meg kell felelniük: gondolkodik, következtet és cselekszik. A következő példa Katalin édesanyja, Zerbst hercegnő. A kor szokásrendjének megfelelően a fejedelmi vagy uralkodócsaládokban az apák feladata volt a leánygyermekek kiházásítása, hiszen az uralkodók házassága politika, vagyis államügy, és szintén a férfiakra jellemző viselkedés, hogy „mint »terméket« használják, adják-veszik, cserélik a nőket.”²³ Itt mégis a hercegnő az, aki maszkulin logika szerint cselekszik, viselkedése tehát mimikri. Hasonlóan erős akarató és ambiciózus női karakter a novellában Woronzoff Erzsébet, a cár szeretője. Az „úrnő”, vagyis

20 FRIED, *i. m.*, 13.

21 Luce IRIGARAY, *A diskurzus hatalma, a nőiség alárendeltsége. Beszélgetés (1977)*, ford. MIKLÓS Barbara = *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása: A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig. Szöveggyűjtemény*, szerk. BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, SZAMOSI Gertrud, SÁRI László, Bp., Osiris, 2002, 490.

22 *Uo.*, 486–487.

23 *Uo.*, 490.

Katalin mimikrijét a narrátor a „Péter férje lett Katalinnak”²⁴ mondat retorikai cseréjével vezeti be. Ez a mondat a *Katalin Péter felesége lett* frazéma tudatos kifordítása. „A patriarchális rend valójában az, amelyik úgy működik, hogy a magántulajdont megszervezze és monopolizálja a családfojára.”²⁵ Az lenne tehát az olvasói elvárásoknak megfelelő, hogy a nő megy a férfihez feleségül, vagyis a férfi lép a család élére, egyrészt azzal a szimbolikus aktussal, amelynek során a nő születési nevét törölve, a férj családnevének hordozójává válik. E nyelvjáték azonban pont az ellenkezőjét sugallja: Katalin valójában soha nem rendelődött alá „férjének”, ennek okán az nem is vált igazi családfővé. Egy idő után Péter félni kezd tőle, ahogy mindenki más is, aki szerelmes lett a cárnéba. Olyan nő, aki minden férfit megbénít, kasztrál a pillantásával.²⁶ Maga az elbeszélő is „csodálatos paradoxonnak”²⁷ nevezi ezt a félelmet: úgy reflektál tehát saját történetére és az általa teremtett imaginárius világ alakjára, mintha maga is meglepődne a leírt pszichológiai jelenség létezésén.

Az *úrnő* cím Katalinra vonatkozik – először ugyan gondolhatnánk Erzsébetre is, de végül világossá válik, hogy Katalin a címben megjelölt úrnő, amikor *cárnéból cárnő* válik belőle, hiszen amint elfoglalja trónját, „potenciális férfi” lesz. Már trónralépése előtt, a hataloméért folytatott küzdelemben is olyan akciókat szervez és kezdeményez, amelyek a mimikri alakzatával értelmezhetőek. Többször ölt férfiruhát, amikor férje ellen harcol; katonaként, hadvezérként lép fel és cselekszik, a végén pedig legyőzi, és szintén egy férfi, pontosabban egy *cár* szerepében mond beszédet: szónoklatával pedig meggyőzi a népet, hogy ő a számukra megfelelő vezető. „A cárnő meg volt mentve, hanem a nő, – az elveszett!”²⁸ – az auktoriális elbeszélői kommentár a zárlatban arra enged

24 JÓKAI, *Az úrnő*, 214.

25 IRIGARAY, *i. m.*, 489.

26 A férfiakban a nőiség által kiváltott (kasztrációs) szorongásról vö. Hélène CIXOUS, *A medúza nevetése*, ford. KÁDÁR Krisztina = *Testes Könyv II*, szerk. KIS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor s.k., ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus, JATE, 1997, 374: „A férfival ellentétben, aki annyira ragaszkodik a rangjához, az állásaihoz és az anyagi értékekhez, fejhez, koronához, és mindenhez, amiben vezetőként szerepel, a nő fűtyül a lefejezéstől (vagy kasztrációtól) való félelemre, és elkalandozik az anonimitásban – a férfi által átélt rettegés nélkül –, amelyben megsemmisülés nélkül feloldódik: azért, mert a nő képes adni.”

27 JÓKAI, *Az úrnő*, 214.

28 *Uo.*, 270.

következtetni, hogy a mimikri ugyan eredményes a közéletben, magánemberként, asszonyként azonban Katalin elveszett, már csak úrnőként, uralkodóként létezik. Erre a végkifejletre utal a cím, amely így egyfajta jóslatként, prolep-szisként értelmezhető.

A mimikri fontos szerephez jut *A rabnő*ben is. Athalie szivarozik:²⁹ a szivarozó nő képe egyáltalán nem megszokott a 19. századi társaséletben. George Sand szivarozása és Szendrey Júlia szivarkázása a század első felében a lázadás egy formája: felháborodást kelt és követőkre talál.³⁰ Ugyanebben az elbeszélésben meghatározó epizód, amikor Athalie ölbe veszi Richárdot és kimenekíti a tűzből.³¹ Itt is a nő lép a férfi szerepébe: a megmentőként cselekvő Athalie az aktív, a jelenet ágense, aki így nemcsak anyaként, hanem férfiként is viselkedik; a passzív, „pácienssé” váló lord lesz a megmentett, vagyis a gyermekek és a nők szerepét veszi át. Az *Eminában* a nők ítélkeznek a férfiak felett. A narrátor azt is tudtára adja az olvasónak, hogy az elbeszélés imaginárius világának itt és mostjában – vagyis a 17. századi Oszmán Birodalomban – kevés dologban rendelkezhetnek a nők, de az életüket korlátozó szabályokkal teljes mértékben azonosultak, és azokat be is akarták tartani. Itt a szultán, Ahmed esik e szabályok áldozatául, mert szerelme, Emina attól függetlenül, hogy nem lehet szultána (mivel nem térhet vissza a szerájba olyan rabnő, aki azt egyszer elhagyta és megházasodott), irigylésre méltóan szép és sikeres „karriert” fut be: először Candia kormányzónéja lesz, majd nagyvezérnő. A cselekvők tehát ebben a novellában is a nők, a férfiak pedig leginkább csak a történet elszenvedői, áldozatai, illetve eszközök – különösen Mehemet, aki csak kapja a kitüntéseket, de egyiket sem saját érdemeiért, hanem mert a szultán szerelmes a

29 JÓKAI MÓR, *A rabnő* = JÓKAI, *Elbeszélések 1863–1864*, 165.

30 „Tehát a szivar, mint fallosz. E fallosz valószínűleg helyettesít valamit, szublimációs alkalom, amint a pszichoanalízis véli – pulziók átvetése egy elfogadható társadalmi gyakorlatra, amelyek ugyanezen a területen elfogadhatatlanok. Beszédszinten mindez összefér a női oralitással, [...] A nők szájában a vasok, nagy szivar obszcén hatást kelt. Vagy túrheteren a hedonista szublimációkra való utalás okán, meg azért is, mert aktív, kezdeményező nő képét tárja elénk, aki az élvezet mellett dönt és akarja. Szájában a szivar a kéj tárgya lesz, objektiválja és dologiasítja a férfi nemiszervet – ezért kelti a legkonokabb, tudattalan férfi ellenérzést. A nő a szivarozással a férfiről erőszakolja a saját életritmusát, vágyai ütemét, intenzitását.” Michel ONFRAY, *A nők szájában*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK GÁBOR, Múút, 2013. szeptember 17. = <http://www.muut.hu/?p=3508>

31 JÓKAI, *A rabnő*, 171.

feleségébe. Ő maga soha nem lehetett boldog férj, pedig „mint igen gazdag és tekintetes ember halt meg.”³²

A *Fredegondában* a címszereplő nő Katalinhoz hasonlóan hadseregei élére áll.³³ Az *úrnő* mellett ez az egyetlen olyan novella, amely sok évet ölel fel. A fabula nem rövid időszakaszt fog át, vagyis nem drámai az időszerkesztése, s ez a szöveg műfaji hibriditásának a bizonyítéka. Ez az elbeszélés a kötet valamennyi novellájától eltér abban, hogy a címadó női karakter kifejezetten negatív szereplő – akivel az olvasó nehezen tud azonosulni, és akivel maga az elbeszélő is kritikus és távolságtartó –, abban azonban illeszkedik a ciklus egészéhez, hogy Fredegonda is egy, a férfiak által kisajátított szerepbe lép. Ebben az elbeszélésben, ahogyan szinte mindegyikben, a nők mozgatják az eseményeket, amelyekbe a férfi karaktereknek legtöbbször nincsen beleszólásuk. A nőiség kérdése a kultúra függvényében jelenik meg az *Emina* utószavában olvasható elbeszélői kiszólásban:

Ebben az egész történetben pedig csak az a nevezetes, hogy nem a mi civilizált zónánkon belül történt; mert akkor nem volna benne semmi nevezetes. A müzülmánok krónikáiban egyedül áll az a történet, hogy egy nagy úr másvalakivel vétetett maga számára feleséget.³⁴

Az elbeszélő tehát azt állítja, hogy a férfiak és a nők viselkedése kultúrafüggő, vagyis kultúránként más és más, ebben a kultúrában pedig rendkívül atipikus – mindkét nem részéről – a megjelenített viselkedés. Hogy a nők mindenkori helyzete a történelem függvénye, azt az auktorialis elbeszélői szöveg a *Fredegondában* így fogalmazza meg:

Hogy ily esküre szükség volt, jellemzi a nőt, s hogy ily esküt elfogadtak, jellemzi a századot.³⁵

32 JÓKAI Mór, *Emina = Elbeszélések 1863–1864*, 105.

33 JÓKAI, *Fredegonda*, 123.

34 JÓKAI, *Emina = Elbeszélések 1863–1864*, 105.

35 JÓKAI, *Fredegonda*, 123.

Az elbeszélői szólam kommentárja a törvényesítési eljárást a történelmi kor és a nők társadalmi státusának szempontjából értékeli. A század jellemzése azonban még nem zárul le ezzel, hiszen a novella zárlatában az elbeszélő megállapítja: „Kár érte, hogy asszony volt, ha férfi lett volna, nagynak neveznék.”³⁶ Az auktoriális elbeszélő által levont tanulság mintegy függeléként, a novella szövegétől csillag elválasztva, a már befejezett történet után olvasható. A történet konklúziója, amelyet az olvasó megszólítása emel ki, a nemekkel szemben támasztott társadalmi elvárások különbözőségére figyelmeztet. Arra, hogy a tettek, még az uralkodói tettek megítélése sem kizárólag az utóhatásuktól, az eredményességüktől függ. A mimikri Fredegonda számára céljai elérésében sikert hozhatott, dicsőséget azonban nem: maga a novella sem a hatalomért mindenre elszánt vezér, hanem egy kegyetlen asszony emlékezetét beszélte el.

Szajbély Mihály *Dekameron*ról és Csáth Jókai-olvasatairól írott tanulmányában hívta fel a figyelmet arra, hogy Csáth Gézának feltűnt Jókai nőalakjainak atipikussága.³⁷ Csáth Géza szerint a jóval egyszerűbb nőalakokat létrehozó Mikszáth „egyhangú erotikájával”³⁸ szemben Jókai „[b]uja, szomjas, külön. Ő már megéri és kedveli a másik, előkelőbb női típust is, a bestiát, és az összes női típusokat.”³⁹ Csáth ezt párhuzamba állítja azzal a ténnyel, hogy Jókainak nagy nőolvasó közönsége volt, szerinte ugyanis a szerző „pompás erotikája”⁴⁰ nagy mértékben hozzájárult ehhez. Jókai nemcsak olvasótáborában, hanem az irodalmi közéletben is pártolta, sőt, tevélegesen támogatta is a nők jelenlétét – több megnyilatkozásában is nyíltan védte az írónőket. Egy kifejezetten Gyulaihoz aposztrofált cikkben így nyilatkozott e témáról:

A nőszivnek, elkezdve a gyermek ábrándjain az anyai csodás szeretetig, olyan gazdag világa van, hogy a ki abban a szépet keresi, többet találhat benne, mint

36 *Uo.*

37 SZAJBÉLY Mihály, *Lám megmondtam: perverzió: Csáth-olvasmányok Jókai Dekameronjában*, Tiszatáj, 2014/5.

38 CSÁTH Géza, *Jegyzetek Mikszáthról és új regényéről = Uő, Rejtelmek labirintusában: Ősszegyűjtött esszék, tanulmányok, újságcikkek*, Bp., Magvető, 1995, 132.

39 *Uo.*, 130.

40 *Uo.*, 132.

mi férfiak tapasztalataink összességében, s ez a szép, gyöngéd világ ismeretlen maradjon-e örökre [...] ?⁴¹

A nőírók feladatát és fontos küldetését tehát a speciálisan női tapasztalatok irodalmi megjelenítésében ismerte fel. A nőírók és a női alakok megjelenítésének kérdése bizonyosan párhuzamba állítható: amennyire Gyulai nem tartotta kívánatosnak a nők emancipációját, és nem szeretete volna őket a tudományos, illetve a szépirodalom színterén tudni,⁴² annyira kevés hangsúlyt kaptak írásaiban a nők; ellentétben Jókaival, aki mindkét témában éppen az ellenkezőjét vallotta és cselekedte.

Maga Gyulai Pál sem csupán harcos cikkeiben fogalmazta meg nőikkel kapcsolatos elvárásait, hanem szépirodalmilag is: finoman satirikus erkölcsstani korképe: a *Nők a tükör előtt* (1863) című novellafüzére, amely ugyan sok és többféle társadalmi csoportból származó női alkatot rajzol meg, mindvégig csupán a férjkeresés és a férjhez menés sikereiről vagy kudarcairól kíván nyilatkozni.⁴³

Akár szembe is állíthatnánk Jókai *Milyenek a nők?* kötetének írásait Gyulai Pál Margócsy István által említett novelláival: Jókaival ellentétben ugyanis Gyulai novelláinak imaginárius terében elképzelhetetlen, hogy egy olyan nő példaként lépjen elő, akinek nem a családalapítás a célja: „Az egyetlen nőt, aki akar valamit tenni, azaz a gyarló, férfit utánzó írónőt, Árpádinát, mint elrettentő példát az elbeszélő vad gúnnyal mutatja be.”⁴⁴ Nem meglepő tehát, ha Margócsy István azt állítja, hogy „Jókai írói elképzelése e felfogással egyértelműen és nyíltan szembeszállt.”⁴⁵

41 JÓKAI Mór, *Bajza Lenke munkái* = JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek* 5, 1850–1860/II, s. a. r. H. TÖRÖ Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968 (JMÖM, *Cikkek és beszédek* 5.), 94.

42 „Gyulai mint Petőfi és Arany költészetének diadalra juttatója, szinte ellenállhatatlan érvelésű polémáiban mindenféle hóbort bator irtója, egy bizonyos határig kétségtelenül a társadalmi és irodalmi haladás harcos képviselője volt. De egy határon túl már a haladás legmakacsabb gátja, politikában és irodalomban egyaránt.” [Előszó] = GYULAI Pál, *Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KOMLÓS Aladár, Bp., Akadémiai, 1961 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 5.), 5.

43 MARGÓCSY, *i. m.*, 31.

44 *Uo.*

45 *Uo.*, 32.

A Gyulainál egy emberöltővel fiatalabb Sigmund Freud 1908-as, mára klasszikus tanulmányában, *A költő és a fantáziáműködés*ben hasonlóan ezt a „hagyományos” nőképet képviselte. Freud egyik fontos hipotézise, hogy a „[f]iatal nőknél szinte kizárólag az erotikus vágyak az uralkodók, mert becsvágyukat rendszerint magába olvasztja a szerelmi törekvés.”⁴⁶ Az 1960-as évek feminista kritikusai többek között ezért is bírálták Freudot. Innen látható be Jókai „feminizmusának” a korszerűsége: négy évtizeddel korábban a fikciós próza imaginárius világában úgy beszélte el női karaktereit, hogy azok nem a kortársak nőideáljának akartak megfelelni, sőt, annak éppen az ellenpólusát képviselték. A *Milyenek a nők?* novellái bőven kínálnak példát olyan nőalakokra, akiknek nem a „hagyományos” női szerepek betöltése jelenti az egyetlen életcélt. Olyan helyet akarnak maguknak a társadalomban, amelyet eredetileg férfiaknak szántak.⁴⁷

Nagy Miklós, Jókai monográfusa 1968-ban mindössze egy félmondatallal intézte el a *Milyenek a nők?* novelláit, csupán a források összefüggésében tartotta őket említésre méltónak.⁴⁸ Rózsafalvi Zsuzsanna joggal állítja, hogy Jókai 1864–65-ben „született elbeszélései érdekes színteljai és méltánytalanul elhanyagolt részletei az életműnek.”⁴⁹ A *Milyenek a nők?* novelláiban kifejezetten a női karakterek kerültek fókuszba, erre utal a kötet, és külön-külön a novellák címe is. Az egyes darabok címe leggyakrabban egy női keresztnév (*Emina*, *Lucretia*, *Fredegonda*, *Miranda*) vagy egy rangot, pozíciót, társadalmi státuszt jelölő köznév női változata (*Az úrnő*, *A könnyező szultána*, *A rabnő*). Egy-egy elbeszélés (mint az *Egy lengyel történet*, *A kalifa papucs* és a *Miranda*) kivételével a szereplők ábrázolása, a karakterek részletes kidolgozása volt a legfontosabb, rendszerint ezt szolgálta, ennek rendelődtől alá a novellák cselekménye. A kötet elbeszéléseiben azonban nem csupán a főhős női mivoltának kiemelése a jellemző, hanem a mellette felbukkanó mellékszereplők, női karakterek kidolgozása is fontos sajátossága a szövegeknek. A női karakterek panoptikuma meghatározó szerepet kap *Az úrnő*, az *Emina* és *A könnyező szultána* elbeszélésében is. A kompozíció lazasága

46 Sigmund FREUD, *A költő és a fantáziáműködés* (1908), ford. SZILÁGYI Lilla = *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, szerk. BÓKAY Antal, ERŐS Ferenc, Bp., Filum, 1998, 59–64.

47 Gondolhatunk itt *Az úrnő* Erzsébetjére és Katalinjára, illetve a *Fredegonda* és az *Emina* címszereplőire.

48 NAGY Miklós, *Jókai. Az író útja 1868-ig*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 272.

49 RÓZSAFALVI, *i. m.*, 325.

ellenére – amely főleg a kerettörténet hiányának tudható be – többé-kevésbé indokolt, hogy éppen ezek az elbeszélések kerültek a ciklusba. Kevés kivétellel ugyanis mindegyik azt a kérdést válaszolja meg, amelyet a kötet címe (az olvasónak is) feltesz: különböző helyzetekben, különböző kultúrákban és történelmi korszakokban milyen női válaszlehetőségek képzelhetők el sajátos, nehéz és sokszor szélsőséges női élethelyzetekre.

Első közlés		Cselekmény			Női alakok személyiségei ¹		
Novella címe	ideje	felülete	műfaj-megjelölése	Epizód-szám		helyszíne	ideje
<i>Miranda</i>	1863. jan. 11– márc. 1.	Vasárnapi Ujság (hetilap)	elbeszélés	8	„Üjvilág” (Dél- Amerika)	16. sz.	INFP „mediátor”
<i>A fehér lap</i>	1863. ápr. 6.	Színházi Látszó (napilap)	beszélyke	1	Franciaország	18. sz.	ISTJ „logisztikus”
<i>A könnyező szultána</i> (eredeti címe: <i>Milyenek a nők?</i>)	1863. máj. 17–24.	Koszorú (folyóirat)	nincs feltüntetve	2	kerettörténet helyszíne: ismeretlen elmesélt történet helyszíne: Marokkó	kerettörténet ideje: nem behatárolható; <i>A könnyező szultána</i> története: 18. sz.	INJF „védőüggyvéd”
<i>Egy lengyel történet</i>	1863. okt. 4– nov. 29.	Vasárnapi Ujság (hetilap)	novella	9	Franciaország	19. sz.	ISFJ „védő”
<i>Emina</i>	1863. nov. 7.	Üstökös (hetilap)	beszély	1	Oszmán Birodalom	17. sz.	ENFJ „főszereplő”
<i>A kalifa papucs</i>	1863. dec. 13.	Vasárnapi Ujság (hetilap)	elbeszélés	1	Marokkó	nem behatárolható	INTJ „építész”
<i>Fredogonda</i>	1864. jan. 3.	Koszorú (folyóirat)	nincs feltüntetve	1	Franciaország	6. sz.	ENTJ „parancsnok”
<i>Lucretia</i>	1864. jan. 17.	Koszorú (folyóirat)	nincs feltüntetve	1	Olaszország	16. sz.	INFP „mediátor”
<i>A rabnő</i>	1864. ápr. 1–20.	A Hon (napilap)	regény	14	Anglia (végén: Amerika)	19. sz.	INFJ „védőüggyvéd”
<i>Az úrnő</i>	1864. máj. 8– jún. 25.	A Hon (napilap)	elbeszélés	21	Oroszország	18. sz.	ENTJ „parancsnok”

50 A személyiségtípusokat a Myers-Briggs-féle rövidítések alapján állapítottam meg, amely a maig legnépszerűbb pszichológiai típuselmélet. Az elnevezések megalkotói ugyanakkor Jung elméletét is felhasználták (<https://www.16personalities.com>). Az utolsó oszlopon végigtekintve jól látszik, hogy Jókai Milyenek a nők? című kötetében az aktív, kezdeményező női karakterek dominálnak.